

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ
Институт археологии и этнографии НАН РА
Институт востоковедения НАН РА
Institute of Archeology and Ethnography of the NAS RA
Institute of Oriental Studies of the NAS RA

Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված
ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու ծննդյան 125-ամյակին
Երևան – Ծաղկաձոր, 13-16 հոկտեմբերի, 2012 թ.

ՋԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐՈՒՑԹՆԵՐ

Международный симпозиум, посвященный
125-летию со дня рождения акад. Иосифа Абгаровича Орбели
Ереван – Цахкадзор, 13-16 октября 2012 г.

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ

International Conference on the Occasion of the
125-th Anniversary of Acad. Joseph Orbeli
Yerevan – Tsakhkadzor, 13-16 October 2012

ABSTRACTS OF PAPERS

Երևան Երևան Yerevan
2 0 1 2

ՀՏԴ 000 (000.00)

ԳՄԴ 00.0(0Հ)

Մ 000

Տպագրվում է ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի
հայագիտության և հասարակական գիտությունների
բաժանմունքի բյուրոյի որոշմամբ

Խմբագրական հանձնախումբ՝

Յու. Սուվարյան, Պ. Ավետիսյան, Ռ. Սաֆրաստյան, Ա. Հակոբյան, Հ.
Մելքոնյան

Մ 000 Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված ակադեմիկոս Հով-
սեփ Օրբելու ծննդյան 125-ամյակին. Ջեկուցումների
դրույթներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակ-
չություն, 2012. - 00 էջ

Ակադ. Հովսեփ Օրբելու ծննդյան 125-ամյակին նվիրված միջազ-
գային գիտաժողովի ղեկուցումների դրույթների ժողովածուն ներկա-
յացնում է նախորդ դարի հայ մեծանուն արևելագետներից մեկի և գի-
տության անգերազանցելի կազմակերպչի գիտական ծավալուն ավան-
դի արժեւորումն ու գնահատանքը, ինչպես նաև նոր հետազոտություն-
ների արդյունքներ այն բնագավառներում, որոնք հարում են նրա հի-
րավի անսահման հետաքրքրությունների շրջանակին:

Նախատեսվում է հայագետների, արևելագետների և ընթերցող
լայն շրջանների համար:

ՀՏԴ 000 (000.00)

ԳՄԴ 00.0(0Հ)

ISBN 000-0-0000-0000-0

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2012

РОЛЬ ИСЛАМА В ПРОЦЕССАХ ДЕЭТНИЗАЦИИ АРРАНА
В VII-XII ВВ.

После образования Халифата Арран стал центром исламизации всего Восточного Кавказа вплоть до Ширвана и Дербенда. Следуя сасанидской практике, в середине VIII в. Маслама переселил на Восточный Кавказ большое число арабских военных колонистов вместе с семьями, которые обосновались в пограничных крепостях и *рибатах*. Первоначальная исламизация затронула иранцев-зороастрийцев, а также гуннов, которых, согласно *Таджариб ал-умам* Ибн Мискавайха, Хосров Ануширван переселил на этих землях, взяв их под свой кров после тюркютского нашествия и создания Западнотюркского каганата.

Усиление процессов деэтнизации в Арране со второй пол. IX в. было связано с тем, что его столица ал-Джанза стала административным центром всех кавказских владений Халифата (Арминии). Согласно «Та'рих ал-Баб», наместник *халифа* Мухаммад б. Халид построил город Джанзу в области Арран в 245/859 г. Судя по сложившейся в этом регионе практике, речь идет не о закладке города, а о реконструкции старого и строительстве крепостной системы на территории существовавшего населенного пункта Гандзак (совр. Гянджа), в том числе укрепленной цитадели (*кал'а*), которая становится наиболее защищенной частью города, местопребыванием правителя и военного гарнизона. На это указывает следующий фрагмент текста «Му'джам ас-сафар» Абу Тахира ас-Силафи (ум. в 1180 г.): «Цитадель Мухаммада б. Халида была расположена в укрепленном квартале, который назывался *махаллат ал-Каср* («крепостной квартал»), недалеко от городских ворот *ал-Хасс*».

Выбор местоположения административного центра мусульман на Кавказе предопределил интенсивность культурной жизни ислама в этой части региона. Особенно эта тенденция усилилась после

прихода Сельджукидов, с которыми связан очередной этап деэтнизации коренного арранского населения. Селджукиды фактически аннексировали Арран, объявив султаном этого края сына Маликшаха – Гияс ад-дина Мухаммеда (1105-1117 гг.).

В «пограничье» (*ас-сагр*) Джанзы было открыто учебное заведение университетского типа – медресе ан-Низамийа, которое возглавил влиятельный *кади* Тахир ал-Джанзи, посещавший *маджлисы* самого Низам ал-Мулка, знаменитого сельджукского *вазира*. Тахир ал-Джанзи обучался мусульманскому праву (*фикху*) в ал-Барда‘а (Партаве) у Абу-л-Фадла ал-Барда‘и, что говорит о преемственности местных исламских традиций. Намек на причину, по которой медресе было построено не в самой Джанзе, а в ее «пограничье», содержится в «Му‘джам ас-сафар». Абу Тахир ас-Силафи упоминает о памятном месте в Арране, связанном с пребыванием сельджукского *султана*. Утверждается, что на этом месте отстроили большую пятничную мечеть, куда стали приезжать известные люди. Так, в другом фрагменте «Му‘джам ас-сафар» ас-Силафи сообщает о прибытии в Арран знаменитого Ибн Макулы, который посетил соборную мечеть «пограничной области» из-за того, что «*султан* со своим *вазирем* дошли до Арранийа».

Существовали и другие важные факторы, способствовавшие размыванию этнокультурной и религиозной идентичности коренного населения края. Так, разрушительные походы арабов, хазар, русов, грузин, аланов и даже лакзов (двух последних – совместно с русами) приводили к массовым миграциям и вытеснению кавказского субстрата с равнины в горы. Источники отмечают благоприятные природные условия Аррана, которые привлекали туда переселенцев из самых разных мест. Ибн Хаукал (X в.), перечисляя Армению, Арран, Азербайджан и объединяя их в одну область, называл ал-Барда‘а матерью Аррана (*умм Арран*) и «лучшей частью всех этих стран». Многообразие диалектов и языков не позволяло местным жителям консолидироваться перед лицом внешних влияний и угроз.

К рубежу XI-XII вв. пограничные *рибаты* трансформировались из пунктов обороны в «исламские центры» (*ал-маракиз ал-исламийа*), в которых жили *газии*, совмещавшие военные походы с распространением ислама. Среди этих «воителей за веру» вначале преобладали арабы, но с конца XI в. стал усиливаться огузский этнический элемент, или «туркмены». Заселение края тюрками-сельджуками создало благоприятные условия для вытеснения албанско-христианского населения из городов и начала их деэтнизации в сельской местности.

Увы, приходится признать, что деэтнизация была объективным процессом. У нее было две стороны – внешняя, связанная с влияниями извне, и внутренняя, связанная с потребностями самих обществ. Ислам предложил местному населению новую идентичность, которая была на порядок выше этнической. В условиях родоплеменной разобщенности такая надэтническая идентичность оказалась востребованной, тем более, что она еще освобождала и от выплаты унижительной *джизьи* – налога на немусульман. По свидетельству «Райхан ал-хака'ик» Абу Бакра ад-Дарбанди (ум. в 1145 г.) и «Му'джам ас-сафар» Абу Тахира ас-Силафи, с XI в. начинается активный процесс исламизации среди коренного населения края, в дальнейшем этот процесс только усиливался. Образованные представители новообращенных мусульман и их потомков писали по-арабски, а иногда и по-персидски, но отождествляли себя с *ахл ал-джабал*, т. е. «жителями гор». Для большинства населения религиозные тексты ислама переводились на местные языки. В середине XII в. Абу Тахир ас-Силафи называл Арран мусульманской территорией.

Процессы исламизации и деэтнизации шли рука об руку с дехристианизацией местного арранского/албанского населения, проживавшего в городах и крупных населенных пунктах. Религиозный аспект процессов деэтнизации в регионе включал в себя идеологический остракизм и изоляционизм, культурное противостояние и политизацию религии. Сохранилось описание мусульманского обряда, практиковавшегося в Арране, который включал в

себя удар камнем по кресту на *хачкаре* в знак отказа от религии предков. Этот обряд во многом символичен и знаменателен, поскольку свидетельствует об исторических трудностях, которые исламу приходилось преодолевать в борьбе за свое идеологическое господство в условиях тесного сосуществования с христианскими общинами.

О масштабах деэтнизации коренного населения Аррана сообщает ‘Абд ар-Рашид ал-Бакуви, живший в XV в.: к этому времени ислам прочно утвердился в городах и крупных поселениях, в сельской местности все еще продолжали преобладать христианские общины. Однако с началом религиозных войн Сефевидов процесс деэтнизации получил новую динамику и стал необратимым. Смутный период истории с конца XV по начало XVII вв. коренным образом изменил этнический ландшафт и конфессиональную ситуацию не только в Арране, но и на всем Восточном Кавказе.

Արևշատյան Աննա, ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ին-տ

ԱՆՏԻԿ ՄԻԹՈՍՆԵՐԸ ԵՒ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԷԹՈՍԻ ՄԱՍԻՆ
ՈՒՍՄՈՒՆՔԸ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Վաղինջական ժամանակներից մարդկության առասպելաբանաստեղծական գիտակությունը կապել է երաժշտության և ձայնեղանակների ծագումը երկնային լուսատուների, բնական տարերքների, կենդանական աշխարհի, արհեստների, մարգարենների և առասպելական երաժիշտների և գիտնականների աւունների:

Ապոլոնի և մուսաների, Օրփեոսի, Լինոսի, Օլիմպոսի, Ամֆիոնի և Ջետասի, Պյութագորասի, Ալեքսանդր Մակեդոնացու մասին պատմող միթոսների արձագանքները թափանցել են նաև հելլենիզմի դարաշրջանի հայ հեթանոսական միջավայր և

միախառնվելով տեղական պատկերացումներին ու հավատալիքներին, ծնել յուրահատուկ մեկնաբանություններ, որոնց մնացուկները հարատևել են անգամ քրիստոնեության ընդունումից հետո՝ ողջ միջնադարի ընթացքում:

Հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ ձայնեղանակների գյուտին և մեկնությանը նվիրված գրվածքների թվում առկա են հին հունական դիցաբանության և անտիկ երաժշտական տեսության ու գեղագիտության ազդեցությունը կրող բնագրեր:

Օրփեոսի, Ոդիսևսի և ծովանույշների, Խիրոնի մասին պատմող միթոսները մեջբերվում են հայ միջնադարյան գրականության անքակտելի մասը կազմող՝ այսպես կոչված Ձայնից մեկնություններում, հանդես գալով որպես երաժշտարվեստի ներգործության ուժը հաստատող՝ երաժշտական էթոսի ուսմունքը ցուցանող օրինակներ:

Զեկուցման մեջ քննվում է Բարսեղ Կեսարացուն վերագրվող «Յաղագս ձայնից» վերտառությամբ հայտնի մեկնության ընդարձակ տարբերակը, որն այժի է ընկնում մի շարք ուշագրավ առանձնահատկություններով:

Երաժշտական արվեստին առնչվող անտիկ միթոսներին դիմելը նկատելի տեղ է գրավում հայ մտածողների գեղագիտական հայեցակարգերում, սկիզբ առնելով դեռևս V-VI դդ. ակաճաճ նորալատինական Դավիթ Անհաղթից և զարգանալով մինչև XVIII-XIX դդ. հայտնի երաժիշտ-տեսաբան Գրիգոր Գապասակալյանի աշխատությունները, ով և ի մի բերեց հայ միջնադարյան Հայաստանի երաժշտական տեսագեղագիտական ուսմունքների համակարգի զարգացման ողջ գործընթացը:

Ավետյան Կարինե, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ին-տ

«ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱՐԵՒԵԼՔ» ՀԱՆՐԵՍԸ ԵՒ ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼԻՆ

1. Քրիստոնեայ Արեւելքի ուսումնասիրությունը թելադրված էր ժամանակի (20-րդ դարի սկիզբ) գիտական պահանջներով: Դա անհրաժեշտ էր նաև հստակեցնելու համար մահմեդական աշխարհի մշակութային առանձնահատկությունները, անտիկ աշխարհի եւ Քրիստոնյա Արեւելքի հետ նրա ընդհանրությունները եւ փոխհարաբերությունները:

2. 1911 թ. Մայիսի 11-ին Ն. Մառը Գիտությունների Ակադեմիայի պատմա-բանասիրական բաժանմունքին է ներկայացնում Վ. Բենեշեւիչի եւ Բ. Տուրաեւի մասնակցությամբ կազմած ծրագիր Ասիայի եւ Աֆրիկայի քրիստոնյա ժողովուրդների մշակույթների ուսումնասիրության հարցերին նվիրված աշխատանքների հրատարակման համար:

3. 1912 թ. Հունվարի 11-ին բաժանմունքը որոշում է ընդունում հրատարակել աշխատանքներ Ն. Մառի խմբագրությամբ հրատարակվելիք հանդեսում: Նոր հրատարակությունը, որ կոչվում էր «Քրիստոնեայ Արեւելք» («Христианский Восток») պետք է հրատարակեր Ասիայի ու Աֆրիկայի քրիստոնյաների մշակույթի վերաբերյալ ուսումնասիրություններ:

4. Հանդեսի առաջին համարը լույս է տեսել 1912 թ., Պետերբուրգում (100 տարի առաջ) եւ ընդհատումներով շարունակվել մինչև 1922 թ.: Այդ տարիների ընթացքում հրատարակվել է վեց հատոր, յուրաքանչյուրը երեքական պրակներով: Նախատեսված եւ պատրաստված է եղել նաև յոթերորդ հատոր, սակայն հետագայում այդ նյութերը հրատարակվել են Կովկասյան պատմա-հնագիտական ինստիտուտի (հիմնադրված՝ 1917 թ. Թիֆլիսում) «Տեղեկագիր» պարբերականում:

5. Հանդեսի մշտական աշխատակիցներ էին այնպիսի խոշոր գիտնականներ, ինչպես Վ. Բարտոլոյը, Ի. Կրաչկովսկին, Վ.

Բենեդեկիչը, Հ. Օրբելին, Ի. Ջավախիշվիլին, Կ. Կեկելիձեն եւ ուսական արեւելագիտության այլ ներկայացուցիչներ:

6. «Քրիստոնյա Արեւելք»-ի էջերում վիմագիր արձանագրությունների ուսումնասիրման եւ հրատարակության բոլորովին նոր գիտական սկզբունքներ են մշակել Ն. Մառը եւ Հ. Օրբելին. վերջինիս հրապարակմամբ 7-10-րդ դդ. հայերեն վիմագիր արձանագրություններ դրվեցին գիտական շրջանառության մեջ:

Басаргина Екатерина Юрьевна, Санкт-Петербургский филиал Архива РАН
(Բասարգինա Եկատերինա)

ЛИЧНЫЙ ФОНД АКАД. И. А. ОРБЕЛИ
В САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКОМ ФИЛИАЛЕ АРХИВА РАН

Фонд Иосифа Абгаровича Орбели поступил от вдовы Орбели – А. Н. Изергиной в 1961 г. и из Ленинградского отделения Института востоковедения АН СССР в 1982 г. Разбором фонда занимались К. В. Тревер, Э. С. Русинова и Р. Р. Орбели. Тревер объединила значительную часть документов по темам, переплела их в конволюты и аннотировала.

В апреле 1982 г. личный архив Орбели был сосредоточен в фонде 909 Ленинградского отделения Архива АН СССР (в настоящее время – Санкт-Петербургский филиал Архива РАН). Документы фонда (за исключением некоторых семейных документов) относятся к периоду 1904–1961 гг. и отражают основные направления научной и научно-организационной деятельности Орбели.

В результате проведенной в Архиве научно-технической обработки было сформировано 1923 дела, объединенных в 5 описей.

Опись 1 «Научные труды» объединяет 451 дело за 1906–1967 гг. Дела в описи систематизированы по тематико-хронологическому принципу в четырех разделах.

Раздел 1 – рукописи научных трудов (290 дел). Основная часть рукописей датирована автором или К. В. Тревер, его ближайшим помощником. Многие документы написаны ее рукой, а значительная часть докладов и лекций сохранилась только в ее конспективной записи.

Сохранились доклады и статьи 1906–1913 гг., написанные на материалах экспедиций и поездок в Ани, Турецкую Армению. Рукописи двух изданий армянских средневековых басен с большим количеством вариантов и черновиков переводов. Рукописи по языку и фольклору армян и курдов области Мокс, среди них дневник поездки, словарные выписки, черновые картотеки к словарю, записи фольклорных текстов, переводы и комментарии к ним. Картотека к армяно-русскому словарю мокского наречия (всего около 45 печатных листов) была переписана Орбели начисто в 1954–1955 гг., затем перепечатана на машинке в русской транскрипции и сброшюрована отдельными тетрадами.

В фонде находится ряд завершенных исследований, которые при жизни Орбели не были изданы. Часть их была опубликована в двухтомнике «Избранные труды» в 1968 г. Издание задумывалось как четырехтомное, и первоначально предполагалось включить в него ранние работы Орбели, в том числе его кандидатское сочинение «Этнография Кавказа по известиям древних греческих и латинских писателей». Студенческая работа Орбели, представляющая собой выборку из сочинений античных писателей о Кавказе, была высоко оценена Н. Я. Марром, который упомянул о ней, представляя Орбели в 1924 г. в члены-корреспонденты РАН.

Раздел 2 – отзывы, рецензии и доклады о трудах и деятельности ученых (60 дел). Значительную часть их составляют отзывы о диссертациях, написанных в 1940–50-е гг. Несомненную историко-научную ценность имеют воспоминания об ученых, которые оказали влияние на формирование Орбели как филолога-классика и востоковеда. Это статьи и выступления о Н. Я. Марре, С. Ф. Ольденбурге, Я. И. Смирнове, В. В. Струве. К ним примыкают «Воспоминания студенческих лет» (опубл. К. Н. Юзбашян) и

стенограмма выступления на вечере встречи с акад. И. А. Орбели молодых научных работников, аспирантов и студентов 18 апреля 1948 г. в Ленинградском Доме ученых — «Моя научная работа».

Раздел 3 – труды, отредактированные Орбели (41 дело). В фонде представлено несколько вариантов переводов «Давида Сасунского» и «Витязя в тигровой шкуре». Сохранилась корректура сборника к 500-летию Алишера Навои, подготовленного Эрмитажем в блокадном Ленинграде.

Раздел 4 – Научно-популярные и публицистические работы (60 дел). В основном это выступления, газетные статьи и тексты радиопередач по случаю разных памятных дат.

Опись 2 «Фотографии, иллюстрации, негативы, карты» объединяет 593 дела за 1839–1963 гг.

Раздел 1 – личные фотографии: индивидуальные и групповые портреты Орбели за 1910–1961 гг., эстампы портретов, сделанных художником Г. С. Верейским в 1942–1946 гг. В отдельный комплекс выделены фотографии и иллюстрации, относящиеся к участию Орбели в праздновании 1000-летия армянского народного эпоса «Давид Сасунский», в том числе план и фотографии экспонатов выставки в Историческом музее Еревана.

Раздел 2 – коллекция снимков по архитектуре, материальной культуре, эпиграфике и этнографии Кавказа и Востока. Среди армянских памятников выделены в отдельные подразделы комплексы фотографий по Ани, Ахтамару и Моксу.

Раздел 3 – карты Кавказа, Азиатской Турции конца XIX в. – 1954 г.

Раздел 4 – негативы и диапозитивы индивидуальных портретов Орбели, его научных трудов и иллюстраций к ним, материалов экспедиций в Мокс 1911–1912 гг., в Армению и Дагестан 1929 г., архитектурных памятников Кавказа.

Опись 3 «Документы к биографии и по деятельности» объединяет 246 дел за [1854] – 1970-е гг.

Раздел 1 – личные документы (1904 - 1973): аттестат и свидетельство об окончании Тифлисской гимназии и Петербургского

университета, удостоверение академика; автобиографии, адреса и поздравления сформированы в дела по событиям. Статьи и воспоминания о нем Б. Б. Пиотровского, Е. В. Тарле, К. В. Тревер М. К. Орбели, К. Н. Юзбашяна; документы по изданию «Избранных трудов» и т.д.

Раздел 2 – документы по научно-организационной и педагогической деятельности в научных учреждениях АН, учебных заведениях, Государственном Эрмитаже. Документы отражают процесс реорганизации Армянского филиала АН в Академию наук Армянской ССР; освещают редакционно-издательскую деятельность, международные научные связи общественную деятельность Орбели.

Опись 4 «Переписка» объединяет 548 дел за 1865–1961 гг.

Раздел 1 – черновики писем и телеграмм Орбели к 97 адресатам. Здесь же находятся выписки из 22-х писем М. К. Орбели (жены И. А. Орбели по второму браку) из Вана, Ани и Москвы за 1916–1918 гг. Выписки сделаны для Архива в 1961 г.

Раздел 2 – письма к И. А. Орбели 424 корреспондентов. Большинство писем относятся к послевоенному времени. Сохранилось в среднем по 2-3 письма от корреспондента; исключение составляют Б. Б. Пиотровский (35 писем и 7 телеграмм за 1936–1950-е гг.) и американский востоковед-иранист А. Пооп (34 письма и 4 открытки за 1925–1959 гг.)

Опись 5 «Труды других лиц» объединяет 85 дел за 1852–1960 гг., систематизированных по алфавиту фамилий авторов.

Березкин Юрий Евгеньевич, Музей антропологии и этнографии (Кунсткамера) РАН
(Բերեզկին Եւրի Եւգենի)

СОБАКА И ЛОШАДЬ. СЮЖЕТ СОЗДАНИЯ ЧЕЛОВЕКА У СТЕПНЫХ ИНДОЕВРОПЕЙЦЕВ

Предполагается, что в эпоху бронзы население степной зоны Евразии в основном говорило на индоевропейских языках. Прямых

данных о мифологии этих народов нет. Однако на периферии региона, у этносов, предки которых контактировали с индо-европейцами, а также у некоторых языковых потомков индо-иранцев в ареале Памира и Гиндукуша, сохранились сходные версии сюжета создания человека. Поздние контакты между соответствующими группами исключены, а сами версии специфичны. Их источником мог быть только сюжет, распространенный в регионе степей в эпоху бронзы.

В южноазиатских мифах творец сделал фигуры людей и оставил их сохнуть, но две крылатые лошади растоптали фигуры, опасаясь, что люди заставят лошадей запрягут. Тогда творец оставил собаку-сторожа и она отогнала лошадей. Он лишил лошадей крыльев и заставил лошадь служить человеку. Основными носителями сюжета в Индии являются северные мунда. Южным мунда он не известен, но известен корку, контакты которых с остальными северными мунда прервались в первой половине I тыс. до н.э. Южные и северные мунда разделились не позже середины II тыс. до н.э., что определяет время заимствования, совпадающее с появлением в Южной Азии лошади. У индо-ариев сюжет не зафиксирован, но есть у дардов и у ваханцев. Вполне вероятно, что первые индоевропейские группы, которые принесли данный миф в Индию, говорили на дардских языках, но этот ранний субстрат был затем перекрыт индо-арийским.

В очень сходной форме сюжет создания человека зафиксирован у абхазов, а абхазский вариант в свою очередь близок ойратскому с той разницей, что у ойратов лошадь заменена коровой. В обоих случаях собака-сторож не поставлена творцом, а возникает из частей человеческой фигуры в тот момент, когда лошадь (или корова) пыталась ее уничтожить. Во многих индо-европейских традициях лошадь ассоциируется с противником бога и имеет негативные ассоциации, причем в древнегреческой она противопоставлена корове, имеющей положительные ассоциации. В тюрко-монгольских и ряде сибирских уральских традиций оппозиция противоположна (враждебный бык и благорасположенный к людям

конь). Среди западных индоевропейских традиций сюжет создания человека с участием лошади лучше всего прослеживается у норвежцев: черт создал чудовище уничтожить людей, но бог превратил это существо в лошадь.

В какой-то момент (скорее всего, в эпоху Великого переселения народов и смены населения в евразийских степях) сюжет трансформировался и на его северной периферии возник другой, в котором лошадь не упоминается, а собака из защитника человека стала предателем. Бог создал фигуры людей, пошел принести для них души, оставив собаку сторожем. Противник Бог подкупил сторожа, дав ему теплую шубу, и либо сам оживил фигуры, либо оплелал их. В результате человек стал подвержен болезням и смерти. Бог наказал собаку, велел питаться отбросами и служить человеку. Данный вариант зафиксирован по лесной зоне Евразии от Литвы до Амура, а также в некоторых соседних ареалах к северу и к югу от лесной зоны. Область его распространения близко совпадает с ареалом позднего (манихейского?) варианта мифа о нырляшке за землей с участием Бога и его противника. На северо-востоке Азии эти сюжеты не известны.

Нганасанский вариант является осколком южной традиции. В нем нет ни собаки, ни лошади, но сторож («веточка тальника») успешно отгоняет антагониста («болезнь»). Данный вариант мог проникнуть на север после распада скифо-сибирских культур алтае-саинского региона.

Бесолов Владимир Бутусович, Северо-Кавказский
Академический научно-творческий центр МААМ
(ԲեւոյնՎ Կլադիմիր)

ВЫДАЮЩИЙСЯ ЗНАТОК, ЦЕНИТЕЛЬ И
ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА, АРХИТЕКТУРЫ
И РЕЛЬЕФНОЙ ПЛАСТИКИ ДРЕВНЕЙ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ
АРМЕНИИ. К 125-летию со дня рождения и 50-летию со дня

смерти представителя петербургской школы отечественного востоковедения Иосифа Абгаровича Орбели (1887-1961)

Как один из компетентнейших представителей отечественного востоковедения, создателей научного кавказоведения и лидеров арменистики, главный сподвижник и соратник акад. Н. Я. Марра, стремительно поднявшийся на недосягаемо высокий уровень востоковедческой школы петербургского университета и отличающийся классической образованностью ученый Иосиф Абгарович Орбели внес весомый вклад во многие отрасли мировой ориенталистики.

Архитектуроведение является неотъемлемой, составной и значимой ветвью комплексной востоковедческой науки и образования, в том числе кавказоведения и арменистики. Весьма важны и поразительны многолетние разыскания ученого И. А. Орбели по истории градостроительства, архитектуры и рельефной пластики средневековой Армении.

Словно ритмично убывающие звуки камертона по настоящее время в гуманитарной науке отражаются масштабные раскопки крепости-города Ани – прославленной столицы средневековой Армении. Молодой И. А. Орбели основательно осмыслил планировочную структуру и пространственную композицию надежно укрепленного города, тщательно воссоздал и проанализировал процесс поэтапного формирования его архитектурного облика в зависимости от рельефа местности, как органичного симбиоза природного и рукотворного, как культурно-экологическую реальность.

Блестательные достижения армянской созидательной мысли ученым прослежены на памятниках монументальной архитектуры, возведенных творческим дарованием армянских средневековых зодчих. Натурному обследованию И. А. Орбели были подвергнуты такие значимые памятники архитектуры средневековой Армении, как Ахтамар, Багаван, Ван, Гарни, Птгни, Парби, Аштарак, Анберд и другие. Ученый исследовал памятники культового, дворцового, коммунального назначения.

Великолепны исследования ученого о каменной рельефной пластике экстерьера храма Креста на острове Ахтамар и памятников исторической Агвани, в которых рассматривается техника их выполнения и представлено их жанровое многообразие, дается анализ сюжетов, образов, композиции и художественного стиля. Выявляется роль научных трудов ученого о рельефной пластике в исследовании фасадной скульптуры памятников архитектуры средневековой Грузии и Древней Руси.

И, наконец, определяется важность и значимость научного вклада исполина армянской и российской научной интеллигенции в отечественное архитектуроведение и в сокровищницу мировой ориенталистики, кавказоведения и арменистики.

ВКЛАД АКАД. И. А. ОРБЕЛИ В ИСТОРИЮ ПЛАСТИЧЕСКИХ ИСКУССТВ СТРАН ПЕРЕДНЕГО ВОСТОКА

На основе анализа введенных в научный обиход трудов И. А. Орбели и их обозрения в контексте успехов и достижений истории искусства христианского и мусульманского Востока рассматривается важность и оригинальность вклада ученого в мировую ориенталистику, определяется историографическое место и научная значимость его разысканий по истории искусства стран Переднего Востока.

Труды ученого по истории пластических искусств стран христианского и мусульманского Востока, в частности об армянском, грузинском, турецком и исламском искусстве в целом, до настоящего времени не утратившие своей научной значимости и академической ценности, все еще остаются принципиально важными и методологически значимыми.

Определяется специфика новаторского взгляда ученого на многие художественные явления и процессы стран Переднего Востока эпохи средневековья, особенность его восприятия и анализа конкретных произведений изобразительного и декоративно-прикладного искусства, а также и орнаментального декора.

Выявляется действенная роль И. А. Орбели в постижении хода исторического развития пластических искусств стран Переднего Востока, в истолковании закономерностей, художественных особенностей и локальных отличий отдельных форм, изобразительных сюжетов и орнаментальных мотивов.

Особое значение имеет неутомимая деятельность И. А. Орбели в качестве собирателя, хранителя и просветителя художественных ценностей стран Востока, организатора и автора музейных экспозиций престижных тематических и юбилейных выставок уникальных произведений по истории культуры и искусства Востока.

Важно осмыслить и осознать методологическую значимость и историко-теоретическую ценность нестарееющего научного наследия крупнейшего ученого-востоковеда, историка пластических искусств, в котором закодированы провидческое дарование и научный диапазон мышления истинного хранителя академической мудрости и достойного продолжателя замечательных традиций отечественной гуманитарной науки.

Բոզոյան Ազատ, ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտության ին-տ

**ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
(ՆԱԽԱՍՈՆՆՈՒԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ)**

Հայոց եկեղեցին մինչև ԺԲ դարը չափազանց կարճ ժամանակահատված էր կարողացել համագործակցել ազգային պետականության հետ: Եթե անդրադարձ կատարենք դեպի մեր ժողովրդի պատմության խորքերը, ապա կտեսնենք, որ Հայոց պետականությունն ուղեկցել է մեր եկեղեցուն ընդամենը երեք-չորս հարյուրամյակ: Անկախության կորստյան պահերին եկեղեցին մեծ ճիգերի գնով փորձել է պահպանել ազգային կառույց-

ների ամբողջականությունը, տեղական կառավարման օղակների մեջ տեսնելով ազգային նոր զարթոնքի առիավատյան:

Եկեղեցու կողմից սրբագործված մեխանիզմներից մեկն էլ պարոնտերության ինստիտուտն էր, որի զարգացմանը նպաստում էին օտար իշխանությունների օրավուր աճող ճնշումները հողատեր ավատական վերնախավի և ժառանգական իշխանական տների վրա: Կաթողիկոսական իշխանության գերագահության դրույթը Հայոց եկեղեցու գործիչներին թույլ էր տալիս հանդես գալ ողջ ժողովրդի անունից, միավորել հայկական օյկումենտում սփռված ինքնանկախ իշխանությունների ուժերը՝ իրագործելու համար պետականությունը կորցրած ժողովրդի հոգևոր, մշակութային և քաղաքական ձգտումները:

Այս վիճակը, սակայն, երկար չէր կարող ձգվել, քանի որ Կիլիկայում հետզհետե հզորանում էր Ռուբինյան հայկական իշխանությունը, որն էլ իր հերթին էր փայփայում Հայոց պետականությունը վերականգնելու և ժողովրդին սեփական դրոշի տակ միավորելու երազանքները: Ստացվեց այնպես, որ Լևոն Ա Ռուբինյանի իշխանության և ապա թագավորության տարիներին, Կիլիկիայի հայկական պետությունը փորձեց կաթողիկոսարանին պարտադրել իր իշխանությունը: Այդ պայքարը բավական երկար տևեց, ունեցավ հաճախ սուր դրսևորումներ: Եթե նկատի ունենանք Սմբատ պատմիչի և ասորի պատմագիր Միքայելի տեղեկությունները, այդ պայքարի առաջին զոհ պետք է համարել Գրիգոր Դ Տղային (1193): Շուտով բանտում սպանվեց նաև Գրիգոր Ե Քարավեժը (1194): Կաթողիկոսարանի և Ռուբինյան պետության միջև հաջորդ անմիջական բախումը տեղի ունեցավ 1203 թ., Լևոն արքայի թեկնածու, Հեթումյան իշխանական տան նեկայացուցիչ Հովհաննես Զ կաթողիկոսի գահակալության սկզբում: Մյուս թեկնածուն՝ Մեբաստիայի եպիսկոպոս Անանիան կարողացել էր իր կողմը գրավել Հռոմկլայի

հոգևորականնությանն ու պահակագործը: Այս ընտրության մասին Մմբատի պատմության համառոտ տարբերակը տեղեկացնում է. «...ժողովեաց թագաւորն Լեւոն շատ եպիսկոպոս, եւ եղիր կաթողիկոս զտէր Յովհաննէս՝ Ստյ եպիսկոպոսն»: Անանիա Մեբաստացու հավակնությունները դրանից հետո արտահայտվեցին կաթողիկոսական իշխանությունը մասնատելու քայլով: Ընդառաջելով Իկոնիայի սուլթանության տիրակալ Ռուկն ադ-Դին Սուլեյման Բ-ի (1197-1204/5) ձգտումներին, Անանիան «...չոգաւ առ սուլտանն՝ զոր Հոռումոց կոչէն, և ետ նմա կաշառս...» (Կիրակոս, էջ 149), Մեբաստիայի Ս. Նշան վանքում 1203/1204 թ. հիմնադրելով հակաթոռ կաթողիկոսություն: Մ. Օրմանյանն ու Հ. Պերպերյանը փորձել են բացահայտել այդ քայլի քաղաքական ետնախորքը: Բարեբախտաբար այս ընթացքը, որով Հայոց եկեղեցին բաժանվել էր չորս կաթողիկոսական աթոռների միջև, զարգացում չապրեց և 1228 թ., Անանիայի մահից հետո այս հակաթոռ կաթողիկոսությունը վերացավ:

Հարկ է նշել, որ պետության և եկեղեցու փոխհարաբերությունները երբեք մասնագիտորեն չեն հետազոտվել հայ պատմագրության կողմից, այդ իսկ պատճառով նպատակ ենք դրել անդրադառնալ մեզ հետաքրքրող խնդրի սահմաններում պատմական որոշ օրինաչափությունների բացահայտմանը և հավակնություն չունենք սպառնիչ կերպով լուսաբանել բարձրացված հարցն իր ամբողջության մեջ:

Гаджиев Муртазали Серажутдинович, Ин-т истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра РАН
(Գաջիև Մուրտազալի)

«ДАГ-БАРЫ» – ВЕЛИКАЯ КAVKAZСКАЯ СТЕНА –
ВЫДАЮЩИЙСЯ ПАМЯТНИК АРХИТЕКТУРЫ

Как показал анализ сведений письменных источников и среднеперсидской надписи № 3 на северной городской стене Дербента, содержащей дату строительства («год 37» правления Хосрова I Ануширвана), в 568 г. Сасанидский Иран приступил к сооружению в Дербентском проходе грандиозного оборонительного комплекса, призванного стать надежной защитой от вторжений орд номадов и, прежде всего, Тюркского каганата. К этому времени Иран обладал огромными финансовыми средствами, полученными от Византии в качестве контрибуции и по условиям договоров: с начала правления Хосрова и до 568 г. Константинополь выдал Ктесифону в общей сумме около 6 тонн золотой монетой. Эти огромные финансовые ресурсы позволили Ирану решить важнейшие военно-стратегические и политические задачи по обеспечению своей безопасности и приступить к строительству Дербентского оборонительного комплекса, включившего собственно город Дербент (ср.-перс. *Dār-bānd*) с цитаделью и двумя городскими стенами и многокилометровую фортификационную линию, протянувшуюся от цитадели в горы Кавказа и известную под названиями Стена Дарбанда (Ширакаци, Исфакхани), Стена (Масуди), Гав-бара (Ибн Исфанийар), Дарпуш (Дербенд-наме), Великая стена (Ширвани, Рисале-йи Бабийе), Седд-и Искандер (Бакиханов), Даг-бары (Бестужев-Марллинский, Ханыков), а также Кавказская стена (Кантемир и др.), Стена Александра (Олеарий и др.).

Несмотря на изыскания XIX-XX вв. (Р. Ф. Эркерт, Дж. Эберкромби, А. С. Башкиров, П. И. Спасский, Е. А. Пахомов, М. И. Артамонов, С. О. Хан-Магомедов и др.), планомерное изучение этого уникального памятника архитектуры и археологии до последнего времени не проводилось, оставались нерешенными многие вопросы его истории. В течение 10 лет Дербентская археологическая экспедиция вела по грантам РГНФ планомерные обследования этой фортификационной линии. В результате проведенных работ были выяснены многие вопросы истории ее строительства и функционирования, составлены подробный план Горной стены, планы фортов и башен, определена ее протяженность, этапы функциони-

рования, архитектурно-конструктивные особенности, фортификационные параметры, выявлены важные объекты и находки – знаки строителей, зубцы-мерлоны и блоки машикулей VI в., водосборные ямы, обеспечивавшие гарнизоны водой, среднеперсидская надпись сер. VI в. и древнейшая арабская официальная надпись 176 г. Х./792 г., арабоязычные эпиграфические памятники VIII-XV вв., расположенные рядом с фортами средневековые некрополи и отдельные надмогильные памятники, зийараты и др.

Даг-бары, имеющая протяженность 42 км, не представляла собой сплошную оборонительную стену, протянувшуюся от Дербента до горного Табасарана (хребет Кара-сырт), и на ряде участков она прерывается. В одних случаях, это было обусловлено отсутствием необходимости в строительстве такой сплошной линии (рельеф местности становился естественным непреодолимым препятствием), в других – фортификационно-строительные работы, вероятно, не были завершены. Ныне в результате вековых разрушений на отдельных участках укрепления Горной стены полностью уничтожены, срыты, от них остались лишь траншеи, на других – стены возвышаются еще на высоту до 5-11 м. Вдоль Горной стены, шедшей по гребням водораздельных горных хребтов, были зафиксированы одна крепость (Бильгади), 4 полуфорта и 60 фортов, которые располагаются компактно, на расстоянии 150-500 м друг от друга, занимая, как правило, господствующие высоты. Установлено, что в одних случаях сначала возводились форты, а затем соединявшие их стены, в других – форты и куртины строились одновременно. Обращает внимание, что почти со всех фортов открывается максимально возможный, на десятки километров, диапазон наблюдения, позволявший передавать информацию об опасности на протяжении всей оборонительной линии в считанные минуты.

Форты Горной стены представляют собой прямоугольные в плане укрепления с четырьмя угловыми круглыми (диаметром 4,0-5,5 м) башнями; на ряде фортов имелась и пятая прямоугольная башня, фланкировавшая вход в укрепление. Внутренние размеры фортов – от 20×10 м до 28,5×16 м, при толщине стен 2,0-2,6 м. Са-

мым крупным является форт Шелкени-кала с внутренними размерами 36,4×32,6 м. Наиболее важный стратегический 5-километровый участок между горой Джалган и сел. Митаги был защищен 12 фортами, 2 полуфортами и 28 башнями. Последние представлены глухими башнями (размерами около 5,3-5,9×7,3-8,2 м) и башнями (размерами около 5,3-5,6×7,4-8,8 м, толщина стен 1,8-2,0 м) с внутренней камерой, перекрытой ложным сводом, с центральным входом с безопасной стороны и боковыми проходами внутри нее, ведущими на верх прилегающих стен, соединявших башни и форты.

Каменный оборонительный комплекс Дербента стал вершиной фортификационного зодчества Сасанидского Ирана и венцом в системе кордонных «длинных стен», опоясавших Каспий на востоке и западе, на границе оседло-земледельческого и кочевническо-скотоводческого миров. «Даг-бары», стоящая в одном ряду с такими шедеврами оборонного зодчества как Великая Китайская стена, Стена Александра (перс. *sadd-u Искандар*, тюрк. *Кызыл илан*), Гильгильчайская стена, Римский лимес на Рейне и Дунае, Стена Адриана в Британии, по праву образно именуется Великой Кавказской стеной.

Դիրարյան Նարինե, Երևանի պետ. համալսարան

ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԸ ՉԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

1. Կրոնական-դավանարանական հասկացությունները որպես տեղանվանակազմիչ վկայված են բոլոր ժողովուրդների հատկանվանացանկերում, ընդ որում նրանք տարբեր հնություն ունեն՝ սկսյալ անվանկիր Էթնոսի ձևավորման դարաշրջանից մինչև տվյալ ազգի կենսագործունեության նոր և նորագույն ժամանակները, որովհետև աստվածները և նրանց հարակից աս-

րիբուտներն անբաժան են մարդկային էությունից անգամ աստվածամերժության կամ աթեիզմի պարագայում, երբ հավատի հետ կապված հասկացություններն արդեն ենթագիտակցության մակարդակում են սկսում ազդել անվանդիրների վրա, այսինքն՝ քողարկված, այլասացությունների ձևով շարունակում են մասնակցել անվանադրմանը:

2. Կրոնական բովանդակություն արտահայտող արմատներից բաղադրված անվանումները յուրահատուկ դիրք են գրավում տեղանվանական բառապաշարում. կայունության տեսանկյունից ամենախոցելին են, քանի որ հավատափոխության հզոր ալիքի առաջին թիրախն են դառնում:

3. Դրանք ուղղակի արտացոլում են հանրության կյանքում տեղի ունեցող պատմա-մշակութային զարգացումները՝ բնապաշտական բազմաստվածությունից անցումը մենաստվածության, հիմնական հավատին զուգահեռ այլ կրոնների առկայությունը տվյալ տարածքներում, կրոնական գործոնի ազդեցության աստիճանը պետական-քաղաքական կյանքի վրա և այլն:

4. Հայերենում կրոնական հավատալիքների հետ կապված տեղանվանակազմիչների առանձնացման և դասակարգման համար անհրաժեշտ է նախ քննել դրանք ընդհանուր՝ ապելյատիվ բառապաշարի մեջ, ապա՝ հիմնական բառաֆոնդի: Բնորոշ է, որ Հ. Աճառյանը, ապա Գ. Ջահուկյանը նման բառերի նախնական կրոնական բովանդակությունը ոչ միշտ են հավաստի համարում, այսպես՝ հենց *կրոն* բառը, որ ծագում է *կրեմ* բայից, վաղնջահայերենում ունեցել է առաջնային «կարգուկանոն, օրենք» իմաստը, որից միայն հետո է ածանցվել է «հաւատ, կրօն» նշանակությունը:

5. Հայերենի հիմնական բառաֆոնդում, որ հնդեվրոպական մայր լեզվից է ժառանգված, կրոնի և հավատալիքների հետ առնչվող եզրույթերն ի սկզբանե, այսինքն՝ վաղնջահայերենից

սկսյալ (Ք.ա. III հազարամյակից – XIII դար)՝ բավական աղքատիկ են եղել: Հնդեւրոպացիները և միասնությունից նոր տրոհված վաղնջահայերն, իհարկե, ունեին պաշտամունքային համակարգ՝ ծիսական արարողություններով և հատուկ հասկացություններով սրբության և աստվածայինի վերաբերյալ, բայց դրանք սահմանափակ էին, որը մեր նախնիների իրապաշտ և հողեղեն աշխարհընկալման մասին է վկայում: Պատահական չէ, որ հետագայում հայերը դյուրությամբ փոխառեցին իրանական դիցարանը՝ բավարարվելով օտար աստվածներով, որոնց մատուցած երկրպագությունն էլ սահմանափակվում էր հստակ շրջանակներով: Բնիկ հնդեւրոպական դիցանունները գրեթե չկան: Գ. Ջահուկյանն այս կապակցությամբ նշում է, որ աստվածայինը վաղնջահայերի համար մի կողմից առնչվում էր շողացող երկնքի և լուսավոր օրվա, մյուս կողմից՝ նախահայրերի պաշտամունքի հետ: Աստծո գաղափարը շատ յուրօրինակ գուգակցվում էր բաշխելու, բաժին հանելու գաղափարի հետ, այսպես՝ *bhag հնդեւրոպական արմատից, որ նշանակում է «բաշխել, բաժին հանել» առաջացել է աստծո անունը հնդիրանական ցեղերում՝ հայտնի «բագ» արմատը, որ փոխառել են հայերը: Վերջինս գործուն մասնակցել է հատուկ անունների կազմությանը՝ և տեղանուն, և անձնանուն, օրինակ՝ *Բագավան, Բագառիճ, Բագնայր, Բագրևանդ, Բագարատ/Բագրատ, Բագրատաշեն, Բագրատակերտ* և այլն:

6. Քրիստոնեության ընդունումն իր հերթին հանգեցրեց կրոնական բովանդակության հրեական, հունա-ասորական փոխառությունների ալիքի, որոնք, սակայն, տեղանվանական արժեք են ձեռք բերում հիմնականում որպես քրիստոնեական հավատքի ջահակիրների անձնանուններ՝ *Թադեոս, Բարդուղիմեոս, Գրիգոր (Լուսավորիչ), Հակոբ, Հովհաննես, Սարգիս, Պողոս, Գրիգոր (Նարեկացի)*: Հակառակ հեթանոսական բազմ-

աստվածության՝ քրիստոնեությունը մեկ Արարչի կրոն է. Արարիչ, որը Հոր, Որդու և Սուրբ Հոգու եռամիասնությունն էր: Բայց Քրիստոսի կողքին միշտ նրա աշակերտներն էին, առաքյալները, մարգարեները, որոնք մարդ լինելով հանդերձ՝ արագ սրբանում էին, աստվածային լուսապսակ ստանում. նրանց անուններն էլ վերածվում էին տեղանվանակազմիչի:

7. Ի մի բերելով հավատի հետ կապված եզրույթների տեղանվանաստեղծ արժեքը՝ պետք է նշել, որ և՛ հեթանոսական, և՛ քրիստոնեական բովանդակություն ունեցող տեղանուններում առանձնանում են 4 տիպի տեղանվանակազմիչներ. ա) ծեսերի և հավատքի աստիբրուտների անուններ՝ *բագին, խաչ, մասն, մատաղ, գոհ, նշխար, դրախտ, դժոխք, ոգի, հոգի* և այլն, բ) դիցանուններ լայն ըմբռնմամբ, այսինքն՝ նաև քրիստոնեական սրբացված հերոսների աձնանուններ և դրանց հակադիր մութ ուժերի՝ հակահերոսների անուններ, գ) կրոնական զգացումներ արտահայտող որոշիչ-բառեր՝ *կամակատար, երաշխավոր, գորավիզ, փառավոր, բարձյալ, սուրբ*, դ) կրոնական շինություններ ու հաստատություններ նշող բառեր՝ *մեհյան, եկեղեցի, վանք, անապատ, մատուռ, կուսանոց* և այլն:

Захаров Владимир Александрович, Ин-т политических и социальных исследований Черноморско-каспийского региона
(Զախարով Վլադիմիր)

ИСТОРИЯ КAVKAZСКОЙ АЛБАНИИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ
АКАД. И. А. ОРБЕЛИ (К проблеме искажения истории
Армении и Арцаха в Азербайджане)

Молодой 23-летний Иосиф Абгарович Орбели – студент Санкт-Петербургского университета с большим интересом занимался научно-экспедиционной работой, которая легла в основу его

первых исследований. Конечно, он не думал, что пройдет каких-нибудь 70-80 лет, а вокруг его имени разгорятся страсти. Да не простые, среди собратьев-ученых, а на международном уровне.

Основные исследования И. А. Орбели были посвящены кавказоведению, истории средневековой культуры Ближнего Востока, ряд его работ посвящены армянской эпиграфике, народному эпосу, курдскому языку, архитектуре Грузии и Армении. Но что выделяло молодого ученого среди других таких же исследователей, это всегдашнее стремление к комплексному изучению памятников материальной культуры и письменности. Орбели стал первооткрывателем ряда урартских древностей в районе Вана, вел археологические раскопки в Ани, изучал памятники армянского зодчества на острове Ахтамар, исследовал памятники армянской эпиграфики в Хачене, изучал мокские диалекты армянского и курдского языков.

Нас интересуют только исследования Орбели, посвященные памятникам Кавказской Албании. Вполне естественно, что его интерес вызвал средневековый армянский монастырь Гандзасар. Большая и серьезная работа Иосифа Абгаровича была посвящена как раз строителю этого монастыря князю Гасан-Джалалу. 28 января 1909 г. Орбели выступил на заседании историко-филологического отделения Императорской Академии наук с докладом «hАсан Джалал, князь Хаченский». Доклад молодого ученого был встречен с большим интересом, и его рекомендовали к печати. В том же году он был опубликован в издании Академии Наук. Неоценимы также и другие труды Орбели, посвященные истории Арцах IX-XVI вв., и в первую очередь публикация надписей Гандзасарского монастырского комплекса.

Начинает свое исследование Орбели с конца XII в., времени, когда маленькое царство Сюник, несмотря на свои небольшие размеры, неоднократно игравшее крупную роль в общей истории Армении и даже Грузии, распалось. Правящая династия прекратилась в 1166 г. со смертью князей Григория и Смбата. С этого-то времени и начинает возвышаться маленькое княжество Арцах, или Хачен. Орбели указывает, что последнее название возникло, вероят-

но, из наименования одной крепости. Далее он пишет: «Центром этого княжества, составлявшего, очевидно, часть древней Албании, был бассейн реки Хаченаджур (ныне Хачинчай) и отчасти реки Тартар (ныне – Тергер)». Таким образом автор определяет Арцах в составе Кавказской Албании.

Действительно, княжество Хачен просуществовало дольше других армянских княжеств, чему способствовал труднодоступный горный и лесистый характер страны, затруднявший нападение на нее степняков-завоевателей. Сопrotивление монголо-татарским захватчикам и борьба с ними наполнили всю историю независимого хаченского княжества. Первая пол. XIII в. была временем его подъема. Именно в это время здесь были созданы выдающиеся произведения искусства, вошедшие в золотой фонд армянского художественного наследия. Произведения эти сосредоточены в Гандзасарском монастыре, служившем родовой усыпальницей хаченских владетелей и являвшемся вплоть до XIX в. кафедрой католико-Агванка. На протяжении многих веков Гандзасар был культурным центром страны. Здесь уцелели жемчужины армянского зодчества – храм и гавит (притвор).

Серьезные генеалогические изыскания, проделанные Орбели, помогли разобраться с представителями рода правителей Арцаха. Он указывает, что во главе этого княжества стоял род, происходивший будто бы от династии Сасанидов. Однако в дальнейшем, Орбели подробно рассмотрел всех представителей этой династии и сделал правильные выводы о настоящих предках hАсан Джалала. В своем исследовании он основывался на лапидарных надписях, обнаруженных им на территории Арцаха и, в частности, в Гандзасарском монастыре. Большой интерес представляют и найденные им записи на страницах рукописных книг, переписанных по распоряжению hАсан Джалала и его родственников.

Начав в 1216 г. строительство Гандзасарского храма (монастырь существовал там еще в X в.), заканчивают его только в 1238 г.; мешали, вероятно, военные действия с монголами и другими завоевателями. Орбели подробно описывает трудную, полную воен-

ных тягот жизнь hАсан Джалала, то высокое положение, которое он занимал среди монгольских военачальников. Трудная жизнь hАсан Джалала при монголах нашла отражение в записи, оставленной на страницах евангелия, которую опубликовал Орбели.

«Я [hАсан Джалал Давла... поехал] к царю стрелков на восток в северную страну сам лично с семьей своей с домочадцами ради спокойствия церкви. Я и супруга моя Мамкан и Господом данный сын мой Атабег отправились на северо-восток, и я поехал на край света к царю, который [называется] хан Мангу и пробыв пять лет вернулся домой; точно так же вернулись [Мамкан] и Атабег. Они прибыли в свое место, а я остался в Тавризе. В это [время], когда настал роковой [час] смерти, скончалась во Христе [Мамкан]. И я, приехав, нашел мой блистательный дом полным неутешной скорби и плача, ибо она была услодой и утешением всех [пеших] войск, и всадников, и церкви, и священников. Итак, я в лето 1261 принес сие святое Евангелие, разукрашенное в память боголюбивой госпожи [Мамкан] в наш светозарный святой престольный [монастырь] Албании, духовному отцу Нерсесу, который ныне благополучно занимает святой престол и превосходит святых. Итак, молю вас, святые отцы и читатели, которые будете читать сию записку, от всего сердца [полным ртом] скажите: Христе Боже, когда придешь обновлять и преображать вселенную, обнови и присоедини боголюбивую Мамкан и сопричисли ее к сонму избранников твоих заступничеством создательной воли Твоей и молитвами святой Богородицы Твоей и всех святых Твоих, сопричисли ее к святым Твоим и прославь с ними. С нею... даруй душевный и телесный покой и единственному сыну моему Иванэ... даруй твою щедрую милость а всех противников его сломи, убей и посрами. Аминь».

Трагическая смерть hАсан Джалала в Казвине, перенесение его останков в Гандзасар и погребение в храме, свидетельствует о том большом уважении, которое заслужил этот правитель Арцаха.

Орбели доказал, что hАсан Джалал был по национальности армянином. Он обратил внимание на то, что уже с первой пол. XVI века и до последнего времени при именах всех армянских владе-

телей в этой местности имеются титулы, обратившиеся как бы в составную часть имени: բէկ бек, մելիք мелик и приблизительно равнозначащее с ними զարնն արոն; бек (բէկ) ставится обычно после имени, а мелик (մելիք) – перед именем. Никакого отношения к туркам эти лица не имели. Все последующие рассуждения азербайджанских авторов о том, что в Карабахе правили тюркские, или как они называют азербайджанские династии, не имеют под собой никакого основания.

Когда мы говорим о работах Орбели по истории Кавказской Албании, то должны иметь в виду, что специальных исследований у него не было. И даже в одной из первых работ «Կասան Դձալալ, Կնչն Կաչենսկի», он не совсем правильно сделал переводы некоторых надписей. Армянский историк Баграт Улубабян, тоже исследовавший титулы Կասան Դձալալа, отметил большую и скрупулезную работу Орбели, который один за другим вспоминает все титулы Асана-Джалала в хрониках и храмовых и надгробных надписях, и пытается посредством них составить представление о реальных правах и притязаниях князя Хачена.

По Улубабяну: «Титулы, которыми назывался владыка Хачена, множественны. Их можно классифицировать в следующие группы:

А. «князь Хачена», «владыка Хачена», «владыка Хоханаберда и Хачена», «великий князь». Все эти титулы доказывают, что Асан-Джалал является князем Хачена.

Б. «самодержавный князь князей, владыка Хачена», «царственный князь князей». Первое является самоопределением или самохарактеристикой из большой Гандзасарской надписи, а второе – определение Вардана Вардапета. Из этих титулов следует предположить, что Асан-Джалал среди князей являлся престолонаследником Хачена (как Нижнего Хачена, так и Верхнего Хачена-Цара и Атерка). Это предположение особо подтверждается следующим титулом.

В. «Великий князь Хачена и области Арцах». Здесь определено подразумевалась территория древнего Арцаха, и престолонаследие Асана-Джалала среди властвовавших над этой территорией.

Тем более когда есть и другая группа титулов, из которых невозможно прийти к иному заключению.

Г. «Великий владыка Агванка», «князь Хачена и Арана».

Здесь, при равнозначности «Агванка» и «Арана», эти названия использованы в своем образном значении, то есть обозначают все тот же Арцах вместе с соседними армянскими гаварами. Следовательно, перевод И. Орбели как «Албанский» и «Албании» является недоразумением. Как известно, согласно греко-римским авторам, Албания находилась на левобережье Куры. В данном случае спутаны два разных берега той же реки».

Вот эта малочисленность упоминаний Кавказской Албании в исследованиях Орбели, привела к фальшивой находке, о которой только ленивый не написал в азербайджанских СМИ.

Вот, что пишет, например, Мурад Аджи: «В начале XX века известный востоковед И. А. Орбели провел выдающееся исследование, он изучил три сотни надписей на албанских памятниках, еще чуть и прошлое Кавказской Албании читалось бы, как открытая книга. Ученый сдал в типографию монографию, и... сам же скупил готовый тираж. Книгу никто не увидел, судьба ее не известна поныне.

Что это было, блажь от великого ума? Или тайный приказ? Не знаю. Однако не за удобное ли молчание он стал академиком АН СССР, директором Эрмитажа, первым президентом Армянской академии наук? Ученый больше не возвращался к албанской тематике, имя ему сделали другие, менее значимые работы. То же скажу о последователях Орбели, все они вели в XIX-XX веках исследования под чью-то диктовку: дружно приходили к результатам, которые либо ни о чем не говорят, либо уводят в мир мифов и гипотез...».

Более подробно рассказала 4 августа 2012 г. на сайте «erevangala500.com» некая Шелала Гасанова, назвавшая себя директором Центра Кавказа при Институте общественно-политических исследований AZER-GLOBE.

Чтобы понять, о чем идет речь, приведем ее слова о находке которую сделал некий Фуад Ахундов, о котором сказано, что он политолог, доктор философии по физико-математическим наукам, заведующий сектором политических исследований президентской администрации. Итак, читаем информацию:

«Фуад муаллим подарил нашему Центру книгу первого президента Академии наук Армянской ССР И. Орбели "Надписи Гандзасара и Авацпука"». Это стало сенсацией для исторической научной общественности страны. Это книга, включившая ценнейшие надписи албанских монастырей, которые армяне сегодня упорно называют армянскими. Она была издана в Петрограде в 1919 году. Однако существует версия, что в день выхода книги автор забрал из издательства весь тираж. Почти сто лет ученые-албанисты сокрушались, что этот ценный труд, содержащий факты против армянских измышлений, был потерян для науки. Шансы найти ее были равны нулю. И представьте, Фуад Ахундов с невероятным трудом нашел один из нескольких экземпляров и подарил эту книгу науке, широкой научной общественности.

Неожиданно для нас в книге оказалось письмо, написанное рукой И. Орбели. И оно дает основание полагать, что автор конфисковал тираж издания 1919 года не по собственной воле, а по принуждению. Это письмо датировано 8 января 1922 года, и до сих пор оно нигде не было напечатано. Эксклюзивно для читателей вашей газеты прошу вас дословно записать полный текст этого скрывшегося почти век документа:

«Прошло пять лет после того, как было написано и набрано мое предисловие, семь лет после того, как основная часть книжки была сверстана, почти тринадцать лет после того, как надписи были собраны. Сейчас я, менее чем когда-либо, надеюсь посетить еще раз Хачен и проверить свои чтения. С еще большей тревогой за возможные погрешности и с еще большим убеждением в необходимости выпустить этот сборник надписей, собранных в местности, где несколько лет свирепствовала война и где человек и природа совместно разрушали древние памятники, я подписываю к пе-

чати эту работу». К сожалению, в 1922 году эта книга, в которой должны были быть русские переводы албанских текстов, так и не увидела свет...».

Сенсация? Действительно, если бы все это было никому не известно, это была бы настоящая сенсация. Но не на деле.

Рассказывая о своем центре, мадам Гасанова говорит: «Настала пора ломать каркас сложившихся с начала XVIII века стереотипов армянских фальсификаций. основополагающей концепцией является то, что всепоглощающая земельная жадность армянских националистов есть угроза всем народам мира». (...) «Фактологическая база по истории Эриванской крепости и ханства, а также Кавказской Албании доказывает, что такой страны, как Армения, на Кавказе не было до 1920 года, когда к власти пришли большевики и создали на землях наших предков-огузов Армянскую ССР».

Мадам Гасанова, конечно же, не имеет ни малейшего представления об исторических источниках. Знания ей не нужны, а вот политиканствующие заявления – это ее профиль работы, ее существования на государственные деньги, которые отпускаются с большой щедростью. Ну ладно, не читала европейских авторов, но хотя бы своего тюркского почитала бы. Вот что писал в XIX веке Аббас-кули-ага Бакиханов, в своем знаменитом произведении «Гюлистан-Ирам». «Многие писатели смешивают Армению, Иверию, Колхиду и Албанию, и от этого происходит неопределенность в обозначении некоторых, мест. *Сопоставив разные обстоятельства и показания историков, можно предполагать, что правый берег реки Куры составлял границу Армении*».

Но вернемся к находке книги Орбели. Как пишет Арсен Арзуманян, у И. А. Орбели действительно существует подобная работа, только называется она не "Надписи Гандзасара", как утверждают азербайджанцы, а "Надписи Гандзасара и Аваптука". В Санкт-Петербурге в Институте восточных рукописей РАН хранится типографский оттиск этой книги, состоящий из 42 страниц. В том же архиве находятся и другие надписи, переписанные ученым в маленькую тетрадку, озаглавленную как "Армянские надписи Хаче-

на". Для самого же И. Орбели, как и для любого специалиста в данной области, историческая принадлежность Карабаха армянам не вызывала никаких сомнений. В одной из своих работ он подчеркивает, что иногда встречающиеся термины "Албания-Агванк" пережиточны.

Еще одной странностью, связанной с "недавно найденным единственным экземпляром", пишет Арсен Арзуманян, является тот факт, что цитаты из только что обнаруженной "единственно уцелевшей книги", повсеместно используются азербайджанцами вот уже несколько лет. Но мы задаемся вопросом, почему нельзя выложить сканированные 40 страниц? Фактически выполняя госзаказ по антиармянской истерии, в Баку на поток поставлено изготовление лжи. При чем она тем глупее и чудовищнее, чем больше получают дивидендов ее изготовители. И действуют они недозволенными методами, используя имена уважаемых ученых.

Չաքարյան Հովհաննես, Թարուսյան Ռուբեն, «Տաթև»
գիտա-կրթական համալիր

ԱՅՄՊԵՍ ԿՈՉՎԱԾ «ՍԵԼՁՈՒԿՅԱՆ ՇԹԱՔԱՐԱՅԻՆ
ԾԱԾԿԵՐԻ» ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ճարտարապետական գրականության մեջ ընդունված է շթաքարային (ստալակտիտային) ծածկերի ծագումը վերագրել մերթ սելջուկյան, մերթ արաբական, մերթ պարսկական մշակույթին: Սակայն այդ տեսակետները չեն հիմնավորվում պատմականորեն եւ ծագումնաբանորեն: Կարծիք կա նաեւ, որ շթաքարը՝ որպէս ճարտարապետական եւ զարդարական երեւոյթ, հայկական ծագում ունի (Գ. Ռիվոյրա):

Շթաքարի հայկական ծագումը բացատրելի է հայկական ժողովրդական եւ եկեղեցական ճարտարապետութեան մի շարք

իրողություններով, որոնցով լուսաբանվում է դրա զարգացումը՝ անցումային փուլերով հանդերձ: Առաջին՝ ելակետային փուլը ժողովրդական գլխատան փայտե գերանակապ *հազարաշեն* երդիկավոր ծածկն է: Երկրորդ փուլը պալատական գլխատան ել գավիթի քարե գերանակապ *հազարաշեն* երդիկավոր ծածկն է (Առաքելոց վանք եւ այլն): Երրորդ փուլը գավիթի քարե *հազարաշենի* գեղարվեստորեն հարդարված տարբերակն է, որտեղ պահպանված են կառուցվածքային գործառնական դեր ունեցող գերանակապի ուրվագծերը: Մա հենց բուն շթաքարն է, որ առաջացել է որպես փոված գմբեթի տեսք ունեցող *հազարաշեն* տիպի երդիկավոր քարակերտ ծածկի (թաղի) ներքին ռեւիեֆի գեղարվեստական մշակում (հիմնականում եռաթերթ զարդով): Դրա հիմքում ուղղանկյուն (քառակուսիներ) կազմող քարե հորիզոնական գերանների խաչվող եզրերի աստիճանաձեւ անցումներն են: Չորրորդ փուլը նախորդի կիսված, քառատված եւ շրջված դրսևորումներն են, որոնք գերանակապի ուրվագծերը պահպանում են որպես ավանդական զարդ: Այս փուլում շթաքարին հավելվել են բջջաձեւ խորշը եւ կախված լեզվակը: Հինգերորդ՝ մարման փուլը գմբեթատակի առագաստներին գերանակապի նկարված ուրվագծերն են՝ զուտ որպես զարդ (Էջմիածնի Մայր տաճար, պարսկական մի շարք գմբեթավոր կառույցներ):

Շթաքարային ծածկերի հնագույն նմուշները հանդիպում են Հայաստանի տարածքում՝ թե՛ հայկական (Մանուչեի մզկիթ, Հոռոմոս, Հառիճավանք, Գեղարդավանք, Գանձասարի վանք, Վերին Սելիմի իջեւանատուն, Հաղարծնի սեղանատուն եւ այլն), թե՛ սելջուկյան կառույցներում, որոնք ակնհայտորեն հայ ճարտարապետների եւ շինարարների ձեռքի գործ են: Այդ ծածկերը՝ կիսված, քառատված եւ շրջված տեսքով, օգտագործվել են նաև որպես մուտքի եւ խորանի խորշի ծածկ, անկյունային փոխան-

ցում (տրոմպ, առագաստ), սրահի առաստաղի անկյունագարդ, խոյակ, բարավոր, լուսամուտի շրջանակ, ներքին կամ արտաքին քիվ, պատշգամբի հենարան եւ այլն:

Շթաքարը Հայաստանից արագորեն տարածվել է դեպի արեւելք (Իրան, Միջին Ասիա), հարավ (Եգիպտոս) եւ արեւմուտք (Իսպանիա)՝ ստանալով նոր զարգացումներ:

Արաբական եւ պարսկական մշակույթներում շթաքարը առավելապես զարգացել է որպես աղյուսաշեն գմբեթի ներքին հարդարանք (մութարնաս՝ «ծեփագարդ»)՝ կորցնելով կառուցվածքային նշանակությունը եւ վերածվելով զուտ զարդարական (դեկորատիվ) դրվագի: Դրա հիմքում աղյուսե օղակաձեւ կամ աղեղնաձեւ ամեն մի հաջորդ շարի ելուստն է նախորդի համեմատ՝ կրաշաղախով կամ գիպտով մշակված: Դրա զարգացման բարձրակետը եղավ Ալիամբրայի արքայական համալիրը Գրանադայում (13-րդ դ.), որտեղ շթաքարային զարդերը ձուլված են գիպսից, թեւեւ ընդհանուր հատակագծում մեծ մասամբ պահպանում են գերանակապի ավանդական ուրվագծերը:

Ժամկոչյան Աղավնի, Հակոբյան Նյուրա, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ին-տ

ԽԱԶԱԴԴՈՇՄ ԿՆԻՔՆԵՐ ԵՒ ԿՆՔԱԴԴՈՇՄՆԵՐ
(ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼԻՆ ԵՒ ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ)

Աներկբա կարելի է ասել, թե Հ. Օրբելին «Сасанидское искусство» ոչ մեծածավալ, բայց ընդգրկուն և բազմաբևեռ ուսումնասիրությամբ հայ գիտության մեջ սկիզբ դրեց Սասանյան հզոր մշակույթի ուսումնասիրությանը: Հ. Օրբելին իր լայնախոհ և գիտական բացառիկ ինքնատիպ մտածողությամբ սովեց այդ

մշակույթի համապարփակ բնորոշումն ու սահմանումը: «Մասանյան մշակույթ ասելիս, – գրում է Հ. Օրբելին, – չպետք է հասկանալ մշակութային այն ժառանգությունը, որ արարվել է մի դինաստիայի (Մասանյան) կամ մեկ ժողովրդի (Իրան-Պարսք) կողմից, Մասանյան արվեստը չի ճանաչել աշխարհագրական և ժամանակագրական խիստ ու կոնկրետ սահմաններ»:

387 թ. Տիգրանի դաշնագրով Հայաստանը բաժանվեց բյուզանդական կայսրության և Մասանյան Իրանի միջև, իսկ Մծբինյան ակտով Արևելյան Հայաստանն ընդգրկվեց Մասանյան հասարակա-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային կյանքի ոլորտ: Մասանյան արքունիքը՝ ցանկացած քաղաքացիական, քրմական (Հայաստանի պարագայում՝ եկեղեցական) կամ ռազմական պաշտոնում որևէ մեկին հաստատելիս, արքայից արքան պաշտոնյային շնորհում էր ապագա իշխանության նշանակները. գլխարկ (կուլախ), գոտի, կնիք-մատանի: Սրանցից բացի բոլոր կարգի հրովարտակներն ու պաշտոնական հղումները կնքվում էին կնքադրոշմներով, իբրև վավերականության իսկությունը հաստատող վկայություն:

Կնիքներն ու կնքադրոշմները հաճախ կրում էին խաչանշան պատկեր, իբրև նշանակ այն ստացողի կրոնական պատկանելության, քանզի խաչապատկերը հոգևոր բարձր աստիճանի խորհրդանշանն էր: Ղազար Փարպեցու վկայությամբ՝ Գրիգոր Լուսավորչի կնիք-մատանին կրում էր խաչ-պատկեր. «Եւ դիր զմատանին զգծած խաչի քո»: Խաչադրոշմ սասանյան կնիքների և կնքադրոշմների ուսումնասիրությունը բացառիկ նշանակություն ունի V-VII դդ. Հայաստանի պետական և եկեղեցական ինքնավարության համար, չբացահայտված շատ հարցեր լուսաբանելու տեսանկյունից:

Lidov Alexei, Institute for World Culture, Moscow State
University
(Լիդով Ալեքսեյ)

HIEROTOPY, SPATIAL ICONS AND PERFORMATIVITY IN EASTERN CHRISTIAN CULTURE

The basic aim of the present paper is to elaborate innovative methodological approaches and to reveal significant phenomena within the research field of Hierotopy – studies in the creation of sacred spaces, which encompass traditional disciplines of the history of art, anthropology, and history of religions*. The phenomenon of ‘Spatial Icons’ was revealed and discussed in this context. It concerns a special category of iconic images, which are revealed not as flat representations or combinations of material objects, but as particular designs of spatial imagery conceived to serve as a mediator between earthly and heavenly realms.

The most characteristic aspect of these hierotopic phenomena is their ‘performativity’, since they were originally presented in dynamic and permanently changing forms. We do not usually take this into account in our studies since we use generally the extant archaeological materials, which, however, were only a part of the moving spatial whole. It is noteworthy that the phenomena of dynamically changing space has been conceptualized in theological ideas which were reflected by the Byzantine iconographic programs. Thematically, the project is linked to the recent studies in humanities, where, due to the limits of textual approaches, the phenomena of ‘performativity’ as a dynamic component of culture attract growing attention.

The significant phenomenon of spatial icons stands for iconic (mediating) images not figuratively but spatially presented as a kind of arrangement that extends beyond the realm of flat pictures and their ideo-

* *Lidov A.* Hierotopy. The Creation of Sacred Spaces as a Form of Creativity and Subject of Cultural History // Hierotopy: The Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval / Ed. A. Lidov. Moscow, 2006, pp. 32–58.

logy still dominant in our minds, thus preventing us from an adequate perception of hierotopical projects. It seems significant to recognize and acknowledge the intrinsic spatial nature of iconic imagery as a whole: in Byzantine minds, the icon was not merely an object or a flat picture on a panel or a wall, but also a spatial vision emanating from the picture and existing between the image and its beholder. This basic perception defined the iconic character of space in which various media were interacting.

This artistic phenomenon, as I have argued elsewhere, posits methodological difficulty, as it contradicts the basic principle of traditional art history—the opposition of the ‘image versus the beholder’. The relationship between the image and the beholder can be most complicated, yet their structural opposition presents a pivot for all art historical discussions. The most characteristic feature of hierotopic phenomena, however, is the participation of the beholder in the spatial image. The beholder finds himself within the image as its integral element along with various representations and effects created by lights, scents, gestures and sounds. Furthermore, the beholder, as endowed with collective and individual memory, unique spiritual experience and knowledge, somehow participates in creation of the spatial imagery. Simultaneously, the image exists in objective reality as a dynamic structure, adapting its elements according to an individual perception, some aspects of the spatial entity being accentuated or temporarily downplayed. Creators of sacred spaces kept in their minds the factor of the prepared perception, connecting all intellectual and emotional threads of the image concept into a unified whole.

Recent studies of spatial icons and of hierotopy in general have urged for the serious reconsideration of existing methodology and elaboration on the newly introduced terminological and conceptual apparatus. I will argue that in many cases the discussion of visual culture cannot be reduced to a positivist description of artefacts or to the analysis of theological notions. Some phenomena can be properly interpreted only on the level of image-ideas—I prefer to term them ‘image-paradigms’—which do not coincide with the illustrative pictures or ideological con-

ceptions and, it seems, may become a special notion and a useful instrumentum studiorum that helps to adopt spatial imagery into the realm of our mostly positivist discourse.

Խառատյան Հրանուշ, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտ

«ԵՍ ԴԵՐՍԻՄՑԻ ԵՄ». ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ
ԽՈՒՄԱՆԱՎՈՒՄՆԵՐԸ ԴԵՐՍԻՄԻ ԱԼԵՎԻԱՅԱԾ ՀԱՅԵՐԻ
ՄԻՋԱՎԱՅՐՈՒՄ

Դերսիմի տարածքում ապրող զազախոս և քրմանջիախոս
ալեվիների ծագումնաբանության շուրջ առաջ քաշված վար-
կածները, մինչև այսօր վիճարկելի լինելով, համարյա միշտ պա-
րունակում են տարբեր դարաշրջաններում կրոնափոխված հա-
յերի զգալի ներկայության մասին քննարկումներ: 18-19-րդ դդ.
ընթացքում կրոնափոխ հայերի մասին հիշողություններն առկա
են նույնիսկ այսօրվա բնակչության՝ զազախոս և քրմանջիա-
խոս ալեվիների բանավոր պատմություններում: Մակայն ան-
ցյալում ալեվիացած բնակչության ինքնության դրսևորումնե-
րում հայկական կամ քրիստոնեական անցյալի մասին հիշողու-
թյունը որևէ դեր չի խաղում:

Շատ ավելի ակտիվ է 20-րդ դարի ընթացքում ալեվիացած
հայերի ինքնության փնտրտուքի խնդիրը:

Եթե անցյալ դարերում կրոնափոխված հայերի մասին հի-
շողություններն անձնավորված չեն, ապա 20-րդ դարի ընթաց-
քում կրոնափոխության երկու ալիքների հետևանքով ալեվիա-
ցած հայերի մասին գիտելիքը անձնավորված է թե՛ «դրսից»՝
տվյալ դեպքում «հին ալեվիների», Դերսիմում ավելի վաղ ալե-
վիացածների ու քրդերի կամ քրդացածների կողմից, թե՛ «ներ-

սից», այսինքն հայկական ինքնության գիտակցությունը կրող առաջին, երկրորդ, իսկ երբեմն նաև երրորդ սերնդի կողմից: Կենդանի են մարդիկ, ում կա՛մ ծնողներն են ալեվիացել, կա՛մ հենց իրենք՝ մանկական հասակում: Արդյունքում 20-րդ դարի ընթացքում ալեվիացած հայերի «հայկական անցյալը» դեռ զգալիորեն ներկա է և նույնիսկ այսօր որոշ դեր է խաղում նրանց ինքնության ինքնարտահայտման դրսևորումներում, սակայն այն խորապես անհատական է և անձնավորված: Միայն 20-րդ դարի ընթացքում ջարդերով ուղեկցված տեղահանությունների երեք պարտադրանքը (1915, 1938, 1993-1994 թթ.) իրենց հետագա զարգացումներով նրանց հարկադրել են կորցնել խմբային գոյության վերջին հնարավորությունները. խզվել են թե՛ ազգակցական, թե՛ համայնքային, թե՛ աշիրեթային կապերը:

«Հայկական անցյալի» կամ «հայկական ինքնության» խմբային ընկալմանը խորապես խանգարում է հայկական միջավայրի բացակայությունը, Թուրքիայում հայերի հանդեպ հասարակական ստեղծության խրախուսանքի շարունակականությունը, հայկական ինքնության կրողների հանդեպ իրական վտանգի առկայությունը: Սրան գումարվել է Թուրքիայում ալեվիզմի մարզինալությունը, որի պատճառով ալեվիացումը հայերին չի փրկել երկրի ընդհանուր հասարակական նվաստացումից և օտարումից: Արդյունքում ֆիզիկական գոյության պահպանության պրոբլեմը վերափոխվել է անհատական ինքնության դրսևորումների, որն իր հերթին տարբեր միջավայրերում զգալի զանազանություն ունի: Դերսիմի ալեվիացած հայերն առնվազն երկու տարբերակ ունեն ինքնության «ներքին» դրսևորումներում (Դերսիմի տարածքում և Դերսիմի տարածքի ալեվիացած հայերի միջավայրում): Դերսիմի տարածքում նրանց հայկական ինքնության տերմինոլոգիական փնտրտուքը հանգում է *ալեվի հայ, զազախոս հայ, նախկին քրիստոնյա* և այլ եզրույթների

պասիվ գործածությանը և իրենց կամ իրենց նախնիների բնակավայրերի հայկական անունների ակտիվ կիրառությանը (*վարդենիկցի, հարսիկցի, կաղմուսցի...*), ընչն ինքնության հասկանալի բանաձևն է բացառապես Դերսիմի տարածքում: Սրանց գուգահեռ գուտ ավելիացած հայերի ներքին միջավայրում հանդիպում է նաև «հայ» էթնոնիմի գործածությունը, ինչը վերջին շրջանում երբեմն նաև բարձրաձայնվում է: Ոչ ավելի հայերի հետ շփումներում ինքնության մասին տեղեկությունը սովորաբար մասնավորեցվում է՝ «ավելի հայ»: Դերսիմից դուրս, արտաքին աշխարհի հետ հարաբերություններում առաջին մակարդակի վրա է «ավելի» եզրույթը: Բայց գնալով ավելի ու ավելի հաճախակի է դառնում էթնո-կրոնականությունը չմասնոդ «դերսիմցի» եզրույթի գործածությունը:

Хосроев Александр Леонович, Ин-т Восточных рукописей
РАН
(Խոսրոբ Ալեքսանդր)

К ТОЛКОВАНИЮ ОДНОГО ТЕМНОГО ПОНЯТИЯ В
КОПТСКОМ ГНОСТИЧЕСКОМ ТРАКТАТЕ
(ННС I. 5: 110. 17-18)

Едва ли у кого-то вызывает сомнение тот факт, что каждое сочинение коптской библиотеки из Наг Хаммади требует тщательного исследования со стороны его богословско-философских представлений. Их понимание позволяет установить принадлежность сочинения тому или иному религиозному течению первых веков новой эры и вписать его в культурный контекст времени. Однако не менее пристального внимания заслуживает толкование отдельных слов и словосочетаний, которое также может привести к интересным результатам.

Непонятных слов (в том числе и гапаксов) в этих текстах более чем достаточно. Этот факт объясняется прежде всего тем, что ко времени перевода этих сочинений в коптском еще не было своего философского языка. Впрочем, нельзя утверждать, что такой язык был создан позднее. Копты не очень охотно брались за переводы сложных и богатых философской лексикой сочинений, с одной стороны, возможно, сознавая все трудности адекватной передачи тонкостей греческого оригинала средствами родного языка, с другой стороны, просто не имея вкуса к философской (как, замечу, и к исторической) литературе, и по большей части довольствовались, помимо собственно библейских текстов, переводами благочестивых и поучительных сочинений (апокрифы, жития, проповеди и т. п.), доступных пониманию широкой аудитории. Это касается основного вектора развития коптской переводной с греческого литературы.

Философские (а скорее – философизирующие) тексты из Наг Хаммади стоят особняком в контексте коптской переводной литературы. Чтобы сделать трудно понимаемые насыщенные философской лексикой *гностические* тексты доступными своим единоверцам, переводчики текстов из Наг Хаммади, эти противостоящие Церкви маргиналы, которых никак нельзя назвать переводчиками-профессионалами, взялись за непосильный труд пересадки на коптскую почву понятий и представлений, с которыми греки испокон веков были у себя дома, одним словом, им приходилось создавать такой язык *ad hoc*.

Авторы греческих оригиналов целого ряда текстов из Наг Хаммади пользовались стоическо-платоническим языком, который ко II в. стал в греческом мире (не только в философских и философизирующих сочинениях язычников, но и в сочинениях христиан) своего рода *койне*, а в распоряжении наших переводчиков (которые к тому же не всегда правильно понимали греческий оригинал) были только переводы ветхо- и новозаветных текстов на коптский (причем на различные его диалекты), сделанные несколькими десятилетиями ранее: эти переводы, легшие затем в основу коптского

литературного языка, во многом служили переводчикам текстов из Наг Хаммади образцом (грамматика и т. д.), но небогатые философской лексикой библейские тексты не могли быть для них серьезным подспорьем в попытке создания на коптском своего философского языка.

Именно по этой причине в двух текстах, переведенных разными людьми, один и тот же греческий термин мог передаваться по-разному, хотя зачастую термины оригинала оставлялись без перевода (как это делали и переводчики новозаветных сочинений, не находя подходящих способов передачи). Там, где в нашем распоряжении имеется греческий оригинал, проблема с пониманием того или иного темного слова, как правило, легко разрешима, но там, где оригинал отсутствует (а именно так обстоит дело с текстами из Наг Хаммади), сплошь и рядом приходится сталкиваться с серьезными трудностями.

Под этим углом зрения в докладе рассматривается один пассаж из гностического валентинианского сочинения с условным названием «Трехчастный трактат» (*TracTri*: Nag Hammadi Codex I. 5) и, с привлечением параллелей из современной ему греческой языческой и христианской литературы различных толков (тем самым избавляя себя от необходимости строить подчас висящие в воздухе гипотезы), предлагается новое толкование одного (не получившего пока надежного объяснения) темного понятия, а именно: *mntrefamme*, за которым, очевидно, скрывается *σοφιστική (τέχνη)* утерянного греческого оригинала.

Хуршудян Эдуард Шагенович, Ин-т востоковедения НАН РА
(Իստորիոսոփիայի Էդուարդյան)

САСАНИДСКАЯ ТОРЕВТИКА АРМЕНИИ

Художественный металл сасанидского Ирана достиг большого совершенства. Для сасанидских царей и знати изготавливалось огромное количество утвари из драгоценных металлов. Сасанидская

торевтика черпала свои сюжеты из монументальных наскальных изображений, тканей и других видов искусства.

Как известно, основные находки предметов сасанидских изделий из драгоценного металла происходят вне пределов собственно Ирана. Они происходили из Приуралья, Украины и др. мест. Серебряные чаши сасанидского круга были найдены также и в Армении (Нор-Баязет, ныне – Гавар). Богатейшая коллекция сасанидской торевтики хранится в Эрмитаже.

И. А. Орбели является одним из первых исследователей этой уникальной коллекции сасанидского искусства наряду с такими выдающимися учеными как Я. И. Смирнов, К. В. Тревер, В. Г. Луконин. Работы вышеупомянутых авторов представляют собой классические и фундаментальные работы для всех, кто изучает древнюю и средневековую торевтику Востока.

В результате изучения архива хранителя Эрмитажа академика Я. И. Смирнова, в то время лучшего знатока искусства Востока, И. А. Орбели и К. В. Тревер, стали работать над совместной книгой «Сасанидский металл»*, параллельно они готовили первую «Временную выставку сасанидских древностей» (1922). Во время работы над материалами архива ими (Орбели-Тревер) был усвоен метод Я. И. Смирнова. «Этот технический анализ, объединённый с всесторонним исследованием письменных источников и с сопоставлением всех этих данных с исторической картиной, которую мы наблюдаем не только в сасанидском Иране, но и в других областях Передней Азии, и не только в сасанидский период, но и в другие эпохи, и, наконец, сопоставление металлических изделий с иными памятниками сасанидского искусства». Вышеупомянутый историко-технологический и стилистический метод изучения торевтики в науке называется методом Смирнова – Орбели – Тревер.

Сюжет медведя на чаше из Нор-Баязета (Гавар).

* Фундаментальная публикация И. А. Орбели и К. В. Тревер «Сасанидский металл» (1935) была приурочена III Иранскому конгрессу.

Новые данные сасанидской сфрагистики (чаша со сценой царской охоты на медведя из Табризского музея, Иран) – это почти точная копия серебряного блюда из Нор-Баязета, новые данные сасанидской глиптики (изображение медведя на сасанидской булле из частной коллекции) (Ex Persis Gallery, VCoins, June 2010), а также данные сасанидских эпических сказаний дошедшие до нас в поздней редакции (XVII в.) (

– «История священника, который выдал замуж свою дочь за медведя» – *dādestān ī dastōr kē duxtar ī xvēš ō xirs-ē dahed*, показывают что тема медведя была не чуждой для Ирана и что он мог быть, по-видимому, наряду с другими «звериными» инкарнациями, символом воинственного божества – Вэрэтрагны (Тревер-Луконин 1987, N 1, 79, 107).

Проблема местонахождения чаши из Нор-Баязета (Гавар).

И. А. Орбели писал, что нор-баязетское блюдо, со сценой охоты из собрания М. П. Боткина было воровски вывезено за пределы СССР и куплено Берлинским музеем. 28 декабря 1930 г. И. А. Орбели видел блюдо вместе с другими находками из нор-баязетского клада на выставке в Музее имп. Фридриха в Берлине, впоследствии они якобы пропали с выставки. О дальнейшей судьбе этих ценных находок ничего неизвестно. Проф. А. Калантарян, будучи несколько лет назад в Берлине, интересовался судьбой этих серебряных предметов из Нор-Баязета, однако так и не смог выяснить их дальнейшую судьбу.

Как нам удалось недавно уточнить, указанные бесценные артефакты по-прежнему находятся на территории Германии, именно, в Музее Исламского Искусства (Пергамон Музей). **English:** Hunting with a bowl Sasanian Great King; Iran; 7 Century, Museum of Islamic Art in Berlin (Pergamon Museum), inv I.4925; **Deutsch:** Jagdschale mit einem sasanidischen Großkönig; Iran; 7. Jht; Museum für Islamische Kunst Berlin (Pergamonmuseum); Inv.-Nr. I.4925 см. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:06xx_Jagdschale_m._sasanidischem_Gro%C3%9Fkoenig_Ir-an_7._Jht._anagoria.JPG). Видимо, все предметы из Нор-Баязетского клада, который был обнаружен в

1907 г. на территории Армении, находятся в данном музее. Об этой чаше см. P. O. Harper. *Silver Vessels of the Sasanian period*. Vol. I. *Royal Imagery*, N. Y. 1981, pp.68-69.

Козмоян Армануш, Ин-т востоковедения НАН РА
(Շրճման Կրթամուկ)

ПРОБЛЕМА ВЗАИМОВЛИЯНИЙ КУЛЬТУР В ИРАНОВЕДЧЕСКИХ ИЗЫСКАНИЯХ И. А. ОРБЕЛИ

В научном наследии акад. Иосифа Абгаровича Орбели особое место занимают ирановедческие исследования, освещающие разные проблемы иранской цивилизации. Квинтэссенцией этих изысканий, на наш взгляд, является подчеркнутая роль взаимовлияний Востока и Запада, исламского и христианского миров. В синтезе пересекающихся культур И. А. Орбели, в частности, выделяет персидскую, отголоски и разные проявления которой он находит в западном мире.

В процессе поиска взаимных контактов и глубоких проникновений разных культур И. А. Орбели выходит за рамки установившихся ориентиров: «Восток» лишь как географическое понятие, «мусульманский» как конфессиональное, а «сельджукский» как династийно-этническое. Эти историко-культурные феномены он рассматривает как единство мусульманской и христианской культур, как результат сотрудничества разных народов, которых связывала общность ценностных ориентаций и эстетических восприятий. При этом, сопоставляя культурные памятники разных народов, от пытливого исследовательского взора И. А. Орбели не ускользают специфические и особенные черты, присущие каждому народу в отдельности, и, естественно, отражающие их этническую идентичность.

МАЙКОПСКО-НОВОСВОБОДНЕНСКАЯ ОБЩНОСТЬ В
АНАЛОГИЯХ ВЕЩЕЙ ИЗ БЫТОВЫХ И ПОГРЕБАЛЬНЫХ
ПАМЯТНИКОВ С ЮГОМ И СЕВЕРОМ (СИМВОЛЫ ЖИЛИЩ)*

Культ жилища является одним из наиболее значимых проявлений религиозного сознания и социальной ориентации семьи в истории формирования культур оседлых или полuosедлых обществ охотников, земледельцев и скотоводов. Он существовал практически повсеместно и, как правило, был связан с атрибутами очага. В центре нашей работе находятся очажные (приочажные) приставки майкопско-новосовбодненской общности (МНО). Они были открыты на многих ее поселениях и могут рассматриваться как предметы, несущие особую этническую символику, помимо культовой (Корневский. 2004).

Типология этих предметов представлена 7 группами вещей с несколькими вариантами. Наиболее показательны приставки группы 1-1, характерные для раннего майкопского (галюгаевско-серегинского) варианта МНО. Они имеют вид вытянутых вверх конусов или пирамидок с сужающейся головкой и отверстием в корпусе. Их самые ранние аналогии связаны с находками «символов жилищ» в слое Тепе-Гавра XII (Tobler. 1950. Tabl. ХСVІІІ, 1, 2). Конусы группы 3 имеют расширенную, грибовидную головку. Они весьма показательны для распространенного в Закубанье псекуепского варианта МНО и не имеют аналогий на Южном Кавказе или Ближнем Востоке. Конусы группы 5 напоминают плоские трапециевидные кирпичики с прямым контуром головки и отверстием в корпусе. Они редки для МНО, но их аналогии известны на Южном Кавказе (напр., Тквиави, Ознии) Ближнем Востоке (напр., Пулур Х). Группу 6 составляют плоско вогнутые кирпичи с желобами в

* Работа выполнена при поддержке гранта РГНФ 11-01-00131а.

вогнутой плоской верхней части. Они типичны для долинского варианта МНО и известны на Луговом поселении с синкретичным слоем МНО и куро-араксской культуры (Мунчаев. 1975). Похожие им формы есть на Южном Кавказе (Амиранис Гора), и Восточной Анатолии (=Западной Армении, Пулур Х), но сведений о желобах на них мне неизвестно. Таким образом, призматические плоско вогнутые кирпичики долинского варианта МНО могут рассматриваться как эндемичные изделия для Предкавказья, особенно его Центральной части. Остальные группы причажных приставок (группы 1-2, 2,4,7) редки для МНО.

Вопрос о том, что могли символизировать причажные приставки или символы жилищ по Тоблеру давно поставлен в литературе (Tobler. 1950: 171-173; Diamant, Rutter. 1969). В его решении нам бы хотелось обратить внимание на необходимость объяснения странной формы этих предметов и наличия практически у всех из них сквозного или несквозного отверстия в корпусе. Объяснение этой детали возможно на основании анализа особенностей культовой скульптуры Ближнего Востока, связанной с памятниками еще неолитической эпохи. Так, для нашей темы особо интересны глиняные фигурки с изображением реалистических частей тела поселения Хаджиляр и Гуючек (Üzdoğan, Başgelen. 1999). Особенно последнего памятника на юго-востоке Турции у западных границ восточной Анатолии (Армянского нагорья). Культурный слой, откуда они происходят, датируется концом VII – началом VI тыс. до н. э. (Çipere, Duru. 2003). Он немного древнее, чем слой Хаджилара V-II (5600-5250 BC) (Mellaart. 1970: 184). На глиняных статуэтках полуреалистичной или абстрактной формы четко показано, что отверстие в центре фигурки связано с демонстрацией чрева богини плодородия. Соответственно, символика таких изделий и из абстрактных вариантов также могла быть воспринимаема как символика великой богини плодородия, которая в разных вариантах Религий Природы носила и неодинаковые имена. Таким образом, причажные приставки МНО, также как и многие причажные алтарики куро-араксской культуры (Гамазашвили. 2011) воз-

можно рассматривать в качестве культовых символов богини-подаельницы жизни, и покровительницы домашнего очага.

Широкое распространение культа причажной приставки МНО, по всей вероятности, также подразумевало акцентирование символики отдельно взятой (малой) семьи у носителей культуры МНО, которые совмещались с общими племенными культурами, и особую значимость роли богини плодородия, как покровительницы благополучия семьи и её жилища.

Аналогии таких богинь-покровительниц жилища в мифологии индоевропейцев сохранились в образах Весты у римлян, Гестии у греков (Иванов. 1987. С. 234, 235). В других религиях Востока можно встретить разные имена покровительниц плодородия и богини-матери (Нинхурсаг, Нинмах, Инанна-Иштар-Астарта-Шавушка и т. д.).

Отсутствие следов культа причажной приставки в памятниках лейлатепинской культуры, близкой по керамике галюгаевско-серегинскому варианту МНО, подчеркивает различие между этими культурами и заставляет рассматривать формирование этих двух близких феноменов кавказской археологии как неоднозначные и не тождественные процессы, которые нуждаются в дальнейшем изучении с привлечением новых материалов.

После исчезновения племен МНО в начале III тыс. до н. э. мы, практически, не наблюдаем следов культа богини-покровительницы дома и очага у местных племен Предкавказья. В этой связи интересен пример Экажевского поселения эпохи средней бронзы в Ингушетии. Материальная культура обитателей этого поселения не имеет ничего общего с ушедшей эпохой раннего бронзового века (Лопан, Маслов. 1999. С. 61-88). Но, тем не менее, местные племена сохранили более древние представления о приставках-алтариках к очагу, как о символах богини-хранительницы и плодородия.

Литература

Иванов В. В. 1987. Веста // Мифы народов мира. М.

Иванов В. В., Топоров В. Н. 1987. Деметра // Мифы народов мира. М.

- Кореневский С. Н.* 2004. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья (Майкопско-новосвободненская общность, проблемы внутренней типологии). М.
- Лопан О. В., Маслов В. Е.* 1999. Экажевское поселение – памятник эпохи бронзы в Ингушетии // Древности Северного Кавказа. М.
- Мунчаев Р. М.* 1975. Кавказ на заре бронзового века. М.
- Тамашавили К.* 2011. Антропоморфные очаги и очажные подставки Куро-араксской культуры // Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Тбилиси
- Топоров В. Н.* 1987. Агни // Мифы народов мира. М.
- Diamant S., Rutter J.* 1969. Horned Objects in Anatolia and the Near East and Possible Connections with the Minoan "Horns of Consecration" // Anatolian Studies. Vol. XIX
- Mellaart J.* 1970. Excavations at Haçilar. Edinburg
- Tobler A.* 1950. Excavations at Tepe-Gawra. Philadelphia. Vol. II
- Üzdogan M., Basgelen N.* 1999. Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization New Discoveries. Plates. Edited by *Üzdogan M., Basgelen N.*, Arkeoloji ve Sanat Yayinlari Höyücek.

Հայրապետյան Արմինե, Երևանի պետ. համալսարան

ՆՈՐ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՇԵՆԳԱՎԻԹ ՀՆԱՎԱՅՐՈՒՄ.

ԿԱՌՈՒՅՑԻ ԳՈՐԾԱՌՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ

ՎԵՐԱԿԱՆԳԼՄԱՆ ՓՈՐՁ

Հնագիտական հետազոտություններն ունեն իրենց առանձնահատկություններն ամենուր. դրանք «չեն կարող» նույնը լինել ինչպես կախված պեղվող ժամանակաշրջանի, հուշարձանի աշխարհագրական տեղադրման պայմանների, պահպանվածության աստիճանի հանգամանքներից, այնպես էլ հնագիտական զանազան դպրոցներում ընդունված պեղման կարգից: Այնուամենայնիվ, կան մի շարք սկզբունքներ, որոնց հետևելով հնագետները հնարավոր են դարձնում հետազոտությունների

ամփոփման հաղթական փուլում իրականացնել մեկնաբանություններ և ընդհանրացումներ՝ զուգահեռելով բազմաթիվ հանգամանքներով «տարբեր» հուշարձանները:

Հնագիտական մեթոդաբանության ուղեցույցները պեղումների դասական սցենարը նկարագրելիս ներկայացնում են այնպիսի իդեալական պայմաններ, երբ հաճախ անտեսվում են «խառը» համատեքստերի առկայությունը, հուշարձանի տարածքում բազմակի ուսումնասիրությունների հնարավորությունը և բազում այլ հանգամանքներ, որոնց առկայությունը լրացուցիչ խոչընդոտներ է առաջացնում հետազոտողների համար: Նման պայմաններում հաճախ ճշգրիտ թվագրության զանազան եղանակներին անդրադառնալը դառնում է ապարդյուն, երբ հնագիտական համատեքստի ընթերցումը լիարժեք չի իրականացվել:

Անկախ մեթոդական ցուցումների հարստությունից կամ անկատար լինելուց յուրաքանչյուր հնագետ յուրովի է ձևավորում իր պեղման գործընթացը, քանզի իդեալական, դասագրքային իրավիճակներ՝ իրենց համապատասխան լուծումներով, գործնականում հազվադեպ են հանդիպում:

Շենգավիթ հնավայրի հետազոտությունների վերջին եռամյա փուլում մեր կողմից պեղման ենթարկվեց մեկ պեղավայր (J:5/ J:6)՝ շուրջ 90 մ² մակերեսով:

Գործնականում հուշարձանի հիշյալ հատվածն առավել շատ էր ենթարկվել ուշ միջամտությունների, սկսած կառույցի լքման փուլում այստեղ տեղադրված հորերից, մինչև գրեթե վերջին ժամանակներում իրականացված միջամտություններ, որոնք ի հայտ էին բերում անգամ պոլիէթիլենային թաղանթների մնացորդներ, ապակի և այլն: Թերևս ավելի դյուրին կլիներ այս ամենը որակել իբրև «խառը» շերտ, սակայն հնագիտական շատ ավելի արժեքավոր տեղեկությունների կորուստը բացառելու

նպատակով, ընտրվեց պեղման ստույգ ընթացակարգ, ուր հետազոտությունների ողջ առաջին պեղաշրջանը հուշարձանի այս մասում նվիրվեց բոլոր ուշ շերտագոյացումների մանրակրկիտ հեռացմանը՝ անխաթար մնացած հատվածների պեղումները մեկ ընթացքով իրականացնելու համար:

Ներկա աշխատանքն անդրադառնում է ինչպես մի շարք մեթոդական խնդիրների՝ ուղղված բազմաշերտ հուշարձաններում առկա խոչընդոտների հաղթահարմանը, այնպես էլ պեղված մեկ միավոր կառույցի հետազոտության օրինակով վերջինի գործառնական նշանակության վերականգնման փորձին:

Ներկայացվող օրինակը հնավայրի 2009-2010 թթ. և 2012 թ. հնագիտական աշխատանքներով ի հայտ եկած ուշագրավ կառույցներից մեկն է՝ J:5/J:6 քառակուսում զանգվածեղ քարերից շարված հիմքով, հում աղյուսե պատերով ուղղանկյուն շինությունը: Պարբերական վերանորոգումների ենթարկված գոհասեղան-հարթակը, նրա կողքին բացված կենտրոնական սաղրավազանը, բազմանկյան տեսքով հում աղյուսներից շարված կրակարանի հիմքը՝ վերնամասում պահպանված սաջով, in situ խեցեղենն, ինչպես նաև հատակի մակերևույթի բազմաթիվ փոսորակներն ու նրանց կողքին օրգանական նյութի հոսած և կաթացած առատ ցուլերը, որոնք ըստ ամենայնի խոսում են փայտե ձողերի վրա հատակին դրվող ճարպային ճրագների առկայության մասին, հնարավորություն են տալիս իրավամբ կառույցը որակել իբրև ծիսական արարողությունների պարբերական իրականացման վայր՝ սրբարան:

Հարությունյան Օռվինար, Երևանի պետ. համալսարան

ՀՆԴԵԻՐՈՊԱԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՏԱՐԱՀԻՄՔ ՀՈՂՈՎՄԱՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐԱՊՐՈՒԿՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՒ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. Հնդերոպական հնագույն հետերոկլիտիկ հոլովումը հնդերոպական նախալեզվում արդեն ներկայանում է իբրև արխայիկ մնացորդային քերականական երևույթ: Այն վերականգնվում է առավել հին գրավոր վկայվածություն ունեցող հնդերոպական լեզուների նյութի հիման վրա՝ խեթերենի, հին հնդկերենի, ավեստայի, հին հունարենի ու լատիներենի:

2. Հնդերոպական հետերոկլիզի համակողմանի ուսումնասիրության ժամանակ է. Բենվենիստը հատուկ ուշադրություն է հրավիրել հատկապես հայերենի լեզվանյութի ընձեռած հնարավորությունների վրա: Հայերենը պահպանել է հարացուցային մանրամասներ, և հայերենի վկայություններն ավելանալով տիպաբանական կովանին՝ հնդերոպական վերականգնումների համար ստեղծում են անհերքելի հիմնավորումներ:

3. Թեպետ ամբողջական հարացույցների թիվը շատ փոքր է հայերենի ներսում, բայց հաճախ պահպանված հարացույցի հայկական եզրը իր հարացուցչային հակադրվող եզրը գտնում է մերձավոր ցեղակից որևէ այլ լեզվում:

4. Ներկայացվող զեկուցմամբ կվորձենք ցույց տալ մոտ 110 հայերեն բառերի առնչությունը հնագույն քերականա-բառակազմական հնդերոպական տարահիմք հոլովում կոչվող երևույթին և դիտարկել դրանք ըստ իրենց կառուցվածքային և թեմատիկ-իմաստաբանական խմբերի և գործածության ոլորտների:

Հմայակյան Հասմիկ, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ին-տ

ԱՐԵՒԱՊԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ՈՐՈՇ
ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ ԽԵԹԱԿԱՆ ԵՒ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐՈՒՄ

Արևի պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում սկիզբ է առել վաղնջական ժամանակներից և հարատևել է հազարամյակներ շարունակ: Արևի պաշտամունքի հնագույն օրրան է Վանա լճի ավազանը: Այս մասին են վկայում թե՛ երկրորդ հազարամյակի խեթական, թե՛ ավելի ուշ շրջանի ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում, ինչպես նաև հայկական առասպելներում և ավանդազրույցներում պահպանված նյութերը: Խեթական աղբյուրները ներկայացնում են Արևին նվիրված հիմներ, ինչպես նաև Օվկիանոսի կողմից Արևի առևանգման, Արևի և Օվկիանոսի մասին առասպելներ, որոնցում առկա են ծովից բարձրացող, ինչպես նաև Օվկիանոսի մեջ սուզվող Արևի մասին պատկերացումները: Կարծիք կա, որ ծովից կամ մեծ լճից ծագող արևի մասին խեթական այս պատկերացումները կարող են կապված լինել որևէ մեծ լճի կամ ծովի հետ, որը, ի թիվս այլոց, կարող է լինել նաև Վանա լիճը: Ուշագրավ է, որ ըստ վանեցիների պատկերացման ևս, Արևի ննջարանը գտնվում է հենց Վանա լճի հատակին:

Հայկական հավատալիքներում արևային հատկանիշներ ունեցող աստվածություններից է նաև Վահագնը: Ուշագրավ է, որ վերոնշյալ Վանա լճին առնչվող արևին նվիրված խեթական հիմներից մեկում արևի աստծո նկարագրությունը լազուրե մորուքով այնքան մոտ է հայկական Վահագնի «բոց մորուսին», որ Վ. Իվանովը կարծիք է հայտնում, թե սա, ամենայն հավանականությամբ, խեթա-նախահայկական մշակութային ու կրոնական փոխազդությունների արտացոլում է:

Այս շարադրանքը վկայում է այն մասին, որ Վանա լճում և նրա ավազանում հնագույն ժամանակներից ի վեր տարածված է եղել արևի պաշտամունքը, որի արձագանքները հասել են մինչև քսաներորդ դարն անգամ: Վան քաղաքի մերձակայքում ապրող հայերի մեջ 20-րդ դարում տարածված է եղել հետևյալ սովորույթը. արևածագին նորապսակները բարձրացել են տան տանիքը՝ դեմքով շրջվելով դեպի արևը, իսկ ներքևում կանգնած մարդիկ երկնային լուսատուին ուղղված ձոն-երգով արև են խնդրել թագավորի ու թագուհու՝ այսինքն՝ փեսայի ու հարսի համար.

Էգ (այգ), բարև, այ էգ, բարև,
Էգն արևուն տանք բարև,
Տա թագավորին շատ արև,
Վահե՛, Վահեե՛:

Էգ (այգ), բարև, այ էգ, բարև,
Էգն արևուն տանք բարև,
Տա թագուհուն շատ արև,
Վահե՛, Վահե՛:

Այս վերջին բացակաչությունը՝ *Վահե, Վահե*, կարծես ակնարկում է Վահագն աստծուն, որին նվիրված մեհյանը Աշտիշատում կոչվում էր Վահեվանյան: Այսինքն, մինչև 20-րդ դարը հասած այս արևապաշտական ծեսն իր ակունքերով, հնարավոր է, հանգում է Վահեվանյան Վահագնի պաշտամունքին, իսկ գուցե ունի նաև ավելի հին ակունքներ: Տան տանիքից արևին կամ Արևի աստծուն դիմելու այս ավանդույթը իր զարմանալի զուգահեռներն է հանդես բերում խեթական հավատալիքներում: Խեթական թագավոր Մուվատալիսը Արևի աստծուն և Արինա քաղաքի Արևի աստվածուհուն է դիմում պալատի կամ տաճարի տանիքից կամ երբ թագավորը մեկնում էր արշավանքի, երգիչն աղոթում էր Արինա քաղաքի Արևի աստվածուհուն տանիքից:

Արևի պաշտամունքի ու պտղաբերության հետ են առնչվում նաև եղջերուի պաշտամունքի մասին վկայությունները խեթական ծեսերում: Եղջերուի պաշտամունքի կապը խեթական Արինա քաղաքի Արևի աստվածուհու հետ վկայվում են մի շարք խեթական տեքստերի տվյալներով: Ըստ Վ. Արծինբայի՝ Արևի աստծուն առնչվող եղջերուի պաշտամունքն, ամենայն հավանականությամբ, հնագույն արմատներ ունի և հանգում է դեռևս խաթական մշակույթին, ինչի վկայությունն են եղջերուի պատկերագրությամբ գանազան իրերի հայտնաբերումը Փոքր Ասիայում կատարված պեղումներից: Խեթական տեքստերից հայտնի է, որ եղջերուների առջև կատարվել են գոհաբերություններ, այդ կենդանիներին ընտելացրել են և պահել Արևի աստծո տաճարում:

Եղջերուների պաշտամունքը վկայված է նաև Հայկական լեռնաշխարհում հնուց ի վեր. թե՛ ժայռապատկերներում, թե՛ կավե և բրոնզե կենցաղային ու ծիսական առարկաների վրա, թե՛ բրոնզեդարյան շրջանի գոտիների վրա հանդիպում են եղջերուների պատկերումներ, հանդիպում են նաև փոքր չափի եղջուրների պատկերներ, որոնք, անկասկած, առնչվում են պտղաբերության պաշտամունքի հետ: Եղջերուների կապը Արևի պաշտամունքի հետ դիտարկելի է Ս. Եսայանի կողմից Իջևանի շրջանի Ենոքավան գյուղի դամբարաններից մեկից գտնված բրոնզե գոտու վրա եղած պատկերներից:

Գոտու վրա պատկերված որսի տեսարանը մեկնաբանվում է որպես պտղաբերության գաղափարի արտահայտություն, որտեղ պտղաբերության մարմնավորողը և մայր աստվածության խորհրդանիշը եղջերուն է իր ձագերով, իսկ նրան հովանավորողի դերում հանդես է գալիս ինքը՝ Արևի աստվածությունը իր բոլոր ատրիբուտներով: Այս մեկնաբանությունը համարժեք է խեթական վերոնշյալ Արևի աստծո և եղջերուների

պաշտամունքի կապին, և ընդհանրապես, արևի պաշտամունքին առնչվող պատկերացումների վերոնշյալ ընդհանրությունները, հավանաբար, վկայում են վաղնջահայերի և խեթա-լուվիական ժողովուրդների շփումների մասին:

***Հնայական Միմոն, ՀՀ ԳԱԱ. Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտ***

ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼՈՒ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՆՈՒՄ 1916 թ.

Դեպի Վան հնագիտական արշավախումբ ուղղարկելու մասին գաղափարը Սանկտ Պետերբուրգում՝ Գիտությունների Կայսերական Ակադեմիայի Արևելյան բաժանմունքում ծագել էր դեռևս 1914 թ., երբ ուսումնասիրվեցին Հովսեփ Օրբելու 1911-1912 թթ. Վանտոսպում հավաքած նյութերը: Հնագիտական ընկերությունում և Արևելյան բաժանմունքում այս նյութերը մեկնաբանող հաղորդումներ կատարեցին Բ. Ա. Տուրանը, Բ. Վ. Ֆարմակովսկին, Ն. Յա. Մառը: Զեկուցումներում շեշտվում էր Իրանում և Վանում պեղումներ կատարելու ոչ միայն գիտական, այլև քաղաքական ու հասարակական առումներով անհրաժեշտությունը: Մասնավորապես Բ. Ա. Տուրանը նշում էր հետևյալը. «Ռուսաստանի սահմանի մոտ գտնվող հին արևելյան հզոր պետության մայրաքաղաքը պետք է ուսումնասիրվի Ռուսաստանի գիտնականների կողմից»:

Բոլորն էլ որպես արշավախմբի ղեկավար էին տեսնում Հ. Օրբելուն: Արշավախումբը պատրաստ էր երթի արդեն 1915 թ., սակայն վերահաս պատերազմն արգելք եղավ դրան: Բայց թե՛ Հ. Օրբելու և թե՛ Ն. Մառի համար պատվո խնդիր էր Արևմտյան Հայաստանում պեղումները սկսել հենց հիմա, պատերազմի

թեժ պահին, ի հեճուկս հանգամանքների և եղեռնագործ ախտ-
յանի: Հատկանշական է, որ արշավախմբի հինգ անդամներից ե-
րեքը հայեր էին, իսկ ավելի վաղ Արևմտյան Հայաստան էր
գործուղվել Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանը պատմական հուշարձան-
ները հաշվառելու համար: 1916 թ. այս գործը շարունակեց Ն.
Յա. Մառը՝ Պ. Ն. Մակինցյանի ուղեկցությամբ:

Արշավախումբն աշխատանքը սկսեց հունիսի 11-ին:

2. Օրբելին գործն իրագործեց դասական հնագիտության
կանոնների համաձայն, այն է.

1. եղած աղբյուրագիտական նյութի ուսումնասիրություն.

2. տեղանքի զննում և *վերերկրյա* նյութի հավաք.

3. տեղահանությունների կազմում.

4. տեղանքի նկարագրություն և լուսանկարում մինչև պե-
ղումները.

5. տվյալ հուշարձանի մասին եղած բանահյուսական նյու-
թերի հավաք և մեկնաբանություն.

6. և վերջապես՝ պեղումներ:

Հիշատակված բոլոր առումներով էլ արդյունքները նշանա-
կալից էին: Առանձնապես կարևոր էր այն, որ արշավախմբի
կողմից.

1. չափագրվեցին Վանի քարայրերը, որոնք նկարագրել էր
դեռևս Մովսես Խորենացին.

2. ուսումնասիրվեցին Վանի ժայռի պարիսպների կառուց-
ման առանձնահատկությունները, որոշվեց նրանց անկման ժա-
մանակը (X դար).

3. հայտնաբերվեցին նոր սեպագիր արձանագրություն-
ներ՝ մասնավորապես *Գանձադրան*՝ Սարդուրիի տարեգրու-
թյամբ կոթողը.

4. պեղվեց *Գանձադրան* հարթակը երկու որմնախորշերով,
որոնցից մեկում ժամանակին դրված է եղել Արգիշտիի հսկայա-

կան կոթողը, մյուսում՝ Սարղուրիինը: Վերջինիս դիրքը շտկեց
Հ. Ա. Օրբելին վանեցի վարպետների օգնությամբ:

5. որմնախորշերում հայտնաբերվեցին հայերեն արձանագրություններ, խաչեր և երկու ազնվագարմ հայերի թաղումներ.

6. հավաքվեց անչափ հետաքրքիր բանահյուսական նյութ, որը վերաբերում էր հայտնաբերված հուշարձաններին:

Ուրարտագիտության արշալույսին կատարված այս գյուտերը պատրաստ էին հրապարակման հենց նույն տարի, սակայն գիրքը լույս տեսավ միայն 1922 թ.: Արշավախմբի հավաքած փաստագրական նյութը անսպառ է և ուսումնասիրվում ու վերահրատարակվում է անընդմեջ:

Անիի և այս արշավախմբի գործունեությունն ու փորձը եղան այն տեսական ու գիտական կարևոր հիմքը, որի վրա հետագայում բարձրացավ հայկական սկադեմիական հնագիտությունը:

Казарян Армен Юрьевич, НИИ теории и истории архитектуры и градостроительства РААСН
(Ղազարյան Արմեն)

РЕКОНСТРУКЦИЯ БАГАВАНСКОГО ХРАМА ПО ОПИСАНИЮ, ОБМЕРУ И ФОТОГРАФИЯМ И. А. ОРБЕЛИ

Построенный на знаменательном месте крещения царя Трдата Григорием Просветителем спустя три столетия после этого события, Багаванский храм (631-639) явился одним из первых в выдающемся ряду четырехстолпных крестовокупольных построек VII века. И. А. Орбели осознавал, что «являясь совершенно исключительным в Армении памятником своего времени, храм заслуживает специального исследования или хотя бы описания». Архитектурный тип построек, к которым относится Багаванский храм, создан был еще в V веке, в 80-е годы которого была возведена церковь-

мартирий Св. Саргис в Текоре. Среди однотипных храмов, созданных в Армении и Иверии (Восточной Грузии) в VII в., Багаван в наибольшей мере отличается и от Текора, и от композиции Эчмиадзинского собора, реконструированного около 620 г. и оказавшего определенное влияние на некоторые крестовокупольные сооружения этого столетия. Исследователи отмечали индивидуальные особенности плана, алтарной части Багаванского храма, но в его реконструкциях придерживались форм крыши и барабана, традиционных для однотипных построек.

Анализ детального описания форм Багаванского храма, произведенного И. А. Орбели в 1912 г. (Орбели И. А. Багаванский храм и его надписи // Орбели, 1963. С. 455–468. Табл. LXV–LXVII /Первое изд.: Христианский Восток. Т. V. Вып. 2. 1917. С. 128–143/), а также фотографий собора до его разрушения, позволяют выдвинуть принципиально новую реконструкцию его первоначального облика и уточнить место этого памятника в истории армянской архитектуры VII века, как уникального произведения зодчего Исра-йэла Горахчеци, проявившего не только особенности развития армянского зодчества эпохи, но и черты юстиниановских соборов Константинополя.

Оставленные И. А. Орбели описания порталов уже содержат довольно подробную их реконструкцию. Первоначальная объемная композиция храма, представленная на аксонометрическом чертеже С. А. Маилова (Маилов С. А. Некоторые особенности крестовокупольных церквей раннесредневековой Армении // АН. № 33. М., 1985. С. 242. Рис. 1и, 9в /аксонометрия/), позволяет верно представить общие формы церкви и ее некоторые, в дальнейшем искаженные, фрагменты. Однако, судя по фотографиям южного фасада, карниз лопаток находился на уровне горизонтального карниза угловых зон храма. Выделение скатов над поперечными арками было осуществлено лишь выдвиганием лопаток-контрфорсов, а не их повышением по отношению к угловым участкам, как это показано на реконструкции Маилова. Правильно на его чертеже были исключены все позднейшие террасы, но их замена на односкатные

крыши угловых зон, как и устройство подобных крыш над пастофориями-приделами, перекрытыми крестовыми сводами, противоречит сведениям, переданным И. А. Орбели. Ученый сообщает, что на месте северо-восточной террасы первоначально «была крыша с довольно значительным скатом и на север и на восток. Так же точно не было, вероятно, и террас над приделами: вместо них были двускатные крыши, кончавшиеся на востоке малыми фронтонами, что более гармонировало бы с полуконическим перекрытием трех апсид» (Орбели, Багаванский храм, 1963. С. 463). Сообщение о таком типе завершения угловых зон подтверждают горизонтальные карнизы, сохранившиеся в этих зонах на поперечных фасадах постройки. Решение восточной части с двускатными кровлями пастофориев представляется логичным и перекликается с завершением стен тремя щипцами (фронтонами) в соборе Эчмиадзин.

По расчетам, производимым на основе данных И. А. Орбели, удастся восстановить купол диаметром около 13,5 м. Сообщение Орбели о наличии карниза в основе купола, позволяет предположить существование парусного или комбинированного с тропами перехода. Следовательно, барабан, установленный на кольцевой карниз, должен был иметь круглую основу (какой она была воссоздана при перестройке), но никак не восьмигранную форму. Последняя исключена и снаружи, так что ее представление в реконструкции С. А. Маилова неприемлемо, как и недопустимо освещение огромного барабана всего четырьмя окнами. Аналогами барабана нужно искать не в однотипных храмах (Мрен, Одзун), а хронологически близких постройках с парусной основой перехода, например, в Рипсимэ. Вычисленный диаметр купола противоречит величине в 10,50 м, сообщенной И. А. Орбели. Исследователь мог измерить расстояния между столбами. Разница между внутренним диаметром барабана (около 13,5 м) и пролетом подкупольных арок (около 10,5 м), поделенная на два, могла определять ширину кольцевого прохода под барабаном (1,5 м), имевшемся в храме Рипсимэ и в Эчмиадзине.

Развитию мыслей способствовали и заметки о Багаване деятелей армянской культуры начала XX века, опубликованные в статье П. М. Мурадяна о судьбе собрания рукописей этого храма. «На минуту показалось, что я очутился под сводами Св. Софии, – делится впечатлением от интерьера Багавана Амбарцум Аракелян. – Два, три Эчмиадзина может быть заключено в этом храме. Настолько он просторен; великолепен округлый купол, который напоминает небосвод, построен (он) без опоры на столбы, точно так, как храм Св. Софии в Византии» (Մուրադյան Պ. Մ., Դրվագներ Բաղավանի ձեռագրիկան հավաքածուի պատմությունից // ИФЖ, 1999. № 1. С. 201. Перевод мой – А. К.). Упоминание Б. Пей Ферухханом «мраморных столбов» в Багаване намекает на связь с образом византийских построек. И. А. Орбели не сообщает о материале столбов, но пишет об остатках розового покрытия на стенах. Возможность существования такого оформления интерьера нельзя исключать хотя бы потому, что в храмах Аруча и Сисавана обнаружены фрагменты росписи, имитирующей мраморную поверхность (Котанджян Н. Цвет в раннесредневековой живописи Армении /Анализ памятников VI–VII вв./ . Ереван, 1978. С.15).

Казарян Вазген, ИФИ НАН РА
(Դազարյան Վազգեն)

ПРОЕКТ ОБЩЕКАВКАЗСКОГО АЛФАВИТА

Кавказский регион, или Джебаль аль-альсун (Гора языков), как его называли арабские географы, одно из самых известных мест на Земле по разнообразию и плотности концентрации языков более чем 50 народов, принадлежащих к пяти из основных языковых семей мира. Три из них, такие как абхазо-адыгская (западнокавказская), нахско-дагестанская (восточнокавказская) и картвельская (южнокавказская), насчитывающие в настоящее время 41 языков, представляются исконными для данного региона на протяже-

нии по меньшей мере 4-х тысяч лет и ограничиваются пределами горных систем Большого и Малого Кавказа.

Оказавшись в ареале распространения, соприкосновения и влияния индоевропейской, алтайской и семитской языковых семей, Кавказ, предположительно из-за особенностей рельефа и относительной изоляции горных районов, сумел сохранить определенную репрезентативность и достаточное разнообразие трех исконных языковых семейств, не допустив их исчезновения или превращения в языковой изолят.

Тем не менее, историко-политические реалии, сложившиеся в регионе в течение последних 200 лет, серьезнейшим образом угрожают возможностям развития и даже будущему этих языков. К примеру, большая часть носителей абхазо-адыгских языков, будучи массово перемещенной в результате имперской экспансии, с середины XIX в. проживает вне пределов Кавказа, вследствие чего это некогда многоязыковое, широко и однородно распространенное семейство ныне обособилось в нескольких изолированных анклавах со сравнительно малочисленным населением. Ситуация выглядит несколько иначе на Восточном Кавказе, но и там отдельные языки нахско-дагестанской семьи ныне имеют всего несколько тысяч носителей, и, будучи ограниченными в пределах одного или нескольких сел, сведены к статусу исчезающих языков.

Неопределенность будущего тех северокавказских языков, что находятся ныне под угрозой исчезновения, обусловлена не только историко-политическими и конфессионально-культурными реалиями Кавказа, но также и отсутствием одной из важнейших составляющих формирования идентичности этноязыковых сообществ – вековой письменной традиции и наследия. Это обстоятельство ставит малочисленные группы в уязвимое положение перед угрозой культурной и, особенно, политической и религиозной экспансии.

Среди трех исконных языковых семейств Кавказа только грузинский имеет многовековую непрерывную письменную традицию, берущую начало от принятия собственного алфавита, согласно преобладающему мнению, в V веке н. э. Из других языков

аутентичную письменную традицию и литературу (по крайней мере – переводную) имел государственный язык средневековой Кавказской Албании, так называемый "кавказский албанский", "агванский" или "алуанский" (принадлежащий к лезгинской группе восточнокавказских языков), прямым наследником которого считается современный удинский язык. В период распространения ислама, в средневековье была проведена попытка адаптации к некоторым восточнокавказским языкам модифицированного варианта арабского письма, которое, однако, в силу различных факторов так и не стало преобладающим в данной языковой среде.

Стандартизованные системы письма для северокавказских языков были внедрены лишь в XX в. Изначально основанные на латинской графике, адаптированные алфавиты к середине 30-х гг. были переведены на кириллическую основу. Оба варианта алфавитов, однако, будучи возникшими или модифицированными для передачи совершенно непохожих фонетических структур языков-источников, на деле вовсе не интегрируются с фонетическим строем кавказских языков. Они неполноценны для их передачи и до настоящего времени представляют серьезные трудности для их записи не только в плане эстетики письма и его гармоничности, но также с точки зрения практичности и функциональности, поскольку из-за ограничений в количестве символики и недостаточной гибкости в графических модификациях, они не в состоянии однозначно отобразить всё разнообразие фонетики северокавказских языков, главной особенностью которых является исключительно богатый звуковой состав. Так, например, вымерший в 1992 г. язык убыхов имеет 86 согласных и 2 гласных звука; арчинский язык, сократившийся в настоящее время до 1200 носителей, различает 81 согласных и 26 гласных (некоторые из согласных не имеют себе подобных среди языков мира) и т. д.

Другой важнейшей причиной несостоятельности адаптации русского алфавита к северокавказским языкам является то, что данный вид письма, развившийся в русскоязычной среде, предназначен для передачи особенностей произношения именно русского.

В нем различаются лишь два способа модификации согласных – палатализация (ь) и депалатализация (ъ). В северокавказских же языках имеется 4 типа особенностей произношения той или иной серии фонем (лабиализация, палатализация, фарингализация и лабиофарингализация), среди которых лишь палатализация имеет регулярное отражение в русском письме. В итоге, остальные коартикуляции либо передаются с помощью букв, имеющих отдельное фонетическое значение (напр., использование символов "в" и "у" для обозначения лабиализации), либо вовсе не отражаются. Напр., одна лишь серия постальвеолярных аффрикат и фрикативных в убыхском языке насчитывает 22 фонемы, среди которых в кириллице есть лишь одно (!) буквенное соответствие – "ч", что разумеется весьма недостаточно для передачи всего фонемного разнообразия этой серии возможностями графики кириллицы. Так обстоят дела и для других серий согласных большинства языков. Кроме буквы "х", в кириллическом письме нет ни одного точного соответствия для увулярных, фарингальных, эпиглоттальных и глоттальных рядов смычных, аффрикат, фрикативных и сонорных, которые в кавказских языках представлены весьма расширенно.

Из сказанного следует, что структурная неполноценность латинской и кириллической график с точки зрения их адаптации к северокавказским языкам должна была привести к нежелательному функциональному усложнению передачи этих языков адаптированными алфавитами. Последнее обстоятельство выражается в том, что при использовании данных алфавитов в орфографиях практически во всех кавказских языках несоразмерно возрастает число и частота применения неестественных двух-, трех-, четырех- или пятибуквенных комбинаций (ххьІв, кІкІв, чІчІв, ххьІ, лльв, гьІв, кхьу, ккв, ххв, къь, гьу, хьу, кІу, жьу и т. д.), что в свою очередь не только существенным образом запутывает орфографию, но и дискредитирует сам алфавитный принцип – однозначность и предсказуемость соотношения между написанием и произношением. Практически во всех кавказских языках количество составных сочетаний символов часто пересекает порог 50% общего букваря. Только

на примере чеченского, в котором имеется всего 45 букв при наличии только 44 аутентичных гласных и дифтонгов, можно убедиться, что даже ценой повсеместного нарушения алфавитного принципа и неуместного усложнения орфографии письма данные алфавиты не в состоянии сколь-нибудь удовлетворительно отображать фонемный строй кавказских языков.

Не удивительно, что наложение русского письма на фонетические системы кавказских языков должно было стать причиной ряда грамматологических несоответствий. К этому прибавляется также тот факт, что в ходе приспособления русского алфавита к кавказским языкам проявлен существенно ненормативный подход при подборе символов и их комбинаций, что не позволяет единообразно отображать орфографии даже близких по фонетическому строю языков. Необоснованные различия таковы, что несколько лет назад известными черкесоведами было предложено объединить орфографии двух литературных вариантов черкесского языка – адыгейского и кабардинского. Вопрос обсуждался в парламенте Кабардино-Балкарии, но так и не сдвинулся с мертвой точки.

Вышеописанные сложности серьезно ограничили возможности графической экспрессии языков и привели к такой ситуации, что в целом ряде алфавитов не включены не только некоторые редкие диалектные звуки, но и множество фонем самих литературных вариантов. Это обстоятельство стало также причиной того, что для разработки литературных вариантов некоторых языков во многих случаях специально подбирались не самые крупные по числу носителей или географическому распространению диалекты, а те, которые имеют минимальный консонантный состав.

Подытожив, можно прийти к выводу, что для языков обоих северокавказских семейств – западного и восточного, до настоящего времени практически не существует полноценных алфавитов, а в лице кириллоидного письма имеем дело с весьма несостоятельной системой символов, потенциал которой в плане богатства морфологии графем и структурного соответствия исключительно невысок и недостаточен не только для простой, практичной и фо-

нетически полноценной передачи кавказских языков, но и для их эстетичной и гармоничной, с точки зрения трансформируемости морфем, записи.

Помимо несовершенства системы письма, немаловажную роль в маргинализации сфер применения автохтонных кавказских языков, их провинциализации и постепенном исчезновении играет государственный статус и доминирующее этнокультурное влияние русского. Ряд языков, среди которых имелись примеры, исключительные в мировом масштабе по фоно-грамматическим особенностям, либо полностью утрачены, как убыхский, либо оказались на грани вымирания, сократившись до нескольких сот или тысяч носителей, как арчинский, ахвахский, хиналыгский, хваршинский, гинухский, цезский (дидойский), гунзибский, бежтинский, годоберинский, крызский, будухский, удинский, абазинский и т. д.

Возможным выходом из сложившегося положения может стать предоставление данным языкам новых импульсов и возможностей развития. Средством достижения поставленной цели нам представляется научная разработка новых алфавитов, адаптированных и упорядоченных с точки зрения морфологии символов и логики их модификаций, и одновременно – соответствующих сложнейшим фонологическим особенностям этих языков, выражающих их с полноценной фонемной репрезентативностью и алфавитной взаимодозначностью, а также свободных от политико-культурного подтекста, подчиняющего и принуждающего влияния.

Лучшей иллюстрацией вышесказанного являются прошедшие многовековое испытание древние алфавиты доминантных языков восточной оконечности Малой Азии и Южного Кавказа – армянского, грузинского, а также вымершего и дешифрованного лишь в недавнем прошлом языка Кавказской Албании – алуанского. Среди мировых письменных систем алфавиты указанных областей отличаются высшей степенью графемно-фонемной взаимодозначности и включены в ряд наиболее совершенных фонетических алфавитов мира. Алуанский, кстати, является единственным из языков Южного Кавказа, имевшим сходную с северокавказскими языками

фонетическую структуру и адаптированную к ней древнюю письменную систему.

В течение веков, жизнестойкость армянского и грузинского алфавитов была обусловлена, помимо силы традиции и специфики идентичности применяющих их народов, тем важным обстоятельством, что они отображают фонетические строи этих языков с высшей степенью совершенства. Их не смогли заменить ни греческая, ни арамейская, ни арабская, русская или латинская системы письма, поскольку эти алфавиты не были заимствованы или модифицированы, а были изначально разработаны на основе тщательного научного анализа фонетической системы армянского, грузинского и алуанского языков.

Эти выдающиеся примеры культурного наследия современно-го кавказского региона в своем триединстве некогда объединяли три государства Южного Кавказа и Армянского Нагорья в единой, но взаимно независимой и своеобразной традиции письма. Попыткой восстановления этого триединства, нарушенного после выхода из употребления и забвения его существенной части – алуанского алфавита, является идея внедрения на знакообразовательной основе алфавитов Южного Кавказа, подобных по графическим принципам построения, однако – совершенно оригинальных, легко распознаваемых и, самое главное, фонетически полноценных и грамматологически корректных письменных систем для северокавказской языковой общности, исторически находящейся в географической и родственной близости с данным древним письменным ареалом.

Вопрос, поставленный в таком виде, насколько бы сложным он ни казался, не вызывает принципиальных трудностей: при соответствующей политической воле и гибком подходе он мог бы найти приемлемое решение еще в начале XX века.

Сведя воедино доступные фонологические исследования северокавказских языков и обобщив полную картину всего фонемного разнообразия этих семейств в рамках единой терминологии, мы сконструировали полноценные фонетические алфавиты, основанные на логическом применении морфологических принципов по-

строения древних алфавитов Южного Кавказа и востока Малой Азии с двухтысячелетней исторической традицией. С этой целью был выявлен и детально проанализирован весь их грамматологический и знакообразующий потенциал, на графемной базе которых была предложена четкая регулярная система символов, возможности которой исключительны для точного и алфавитно-взаимооднозначного отображения всех фонетических особенностей северокавказских языков. Четкие принципы и правила построения символов без каких-либо затруднений позволяют запоминать большое количество графем. Для достижения высокой степени удобства письма, сконструированы два сходных, но в определенном смысле независимых базовых алфавита для западнокавказской и восточнокавказской языковых семейств, из которых, в свою очередь, дедуцируются алфавиты отдельных языков. Более того, для осетинского языка, как неотъемлемой части кавказского наследия, также создан независимый алфавит, близкий по структуре к принципам построения символов древних южнокавказских и нововведенных северокавказских алфавитов.

В отличие от всех предыдущих попыток, разработанные алфавиты не являются заимствованными и не копируют письмо какой-либо лингво-культурной или религиозно-политической формации, прямо и косвенно принижающей или сводящей к вторичному разряду уникальные и своеобразные кавказские языки. Они лишь обновляют и переосмысливают различное друг от друга историческое, лингвистическое, культурное, укладовое и философское наследие Южного, Северного Кавказа и Передней Азии в общем и объединенном кавказском контексте.

В качестве иллюстрации, ниже приводим обобщенные алфавиты западно- и восточнокавказских языков в разработанном нами специальном шрифте *Aria Caucasica Unicode*, основанном на изометрических принципах семейства *Arial*, наряду с фонетической транскрипцией букв в обозначениях IPA.

Западнокавказский обобщенный алфавит

(без учета интенсивных согласных)

U	Ш	Г	Р	Д	Е	Ф	Б	Е
a	a:	p	b	p'	p ^w	p ^ɕ	b ^ɕ	p ^ɕ
Г	Г	Г	Q	Q	Q	Ч	Ч	Ч
t	d	f	t ^w	d ^w	t ^w	k	g	k'
q	q	q	Ч	Ч	Ч	С	Ч	Ч
k ^w	g ^w	k ^{wɔ}	k ^ɕ	g ^ɕ	k ^ɕ	ɛ	q	q'
q	q	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
q ^w	q ^{wɔ}	q ^ɕ	q ^ɕ	q ^ɕ	q ^ɕ	q ^{ɕw}	q ^{ɕwɔ}	?
Р	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т
r ^w	t ^ɕ	i	t ^s	dz	t ^s	t ^s	dz ^w	t ^s
Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г
t ^ɕ	d ^ɕ	t ^ɕ	t ^ɕ	d ^ɕ	t ^ɕ	t ^ɕ	d ^ɕ	t ^ɕ
І	Г	Р	Д	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф
i	t ^ɕ	d ^ɕ	t ^ɕ	f	v	f'	f ^ɕ	v ^ɕ
С	С	С	С	С	С	С	С	С
s	z	t	t ^ɕ	f	f	ɔ	ɕ	z
Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д
d ^w	z ^w	u	ɕ	z	t ^ɕ	t ^ɕ	z ^w	t ^ɕ
Ш	Ш	Ш	Ш	О	С	Т	Б	Б
x	ɣ	x ^w	x ^ɕ	o	ɕ	ɛ	ɕ ^w	ɛ ^w
С	Т	Т	Т	Б	Б	З	Т	С
ɕ ^ɕ	ɛ ^ɕ	ɕ ^ɕ	ɛ ^ɕ	ɕ ^{ɕw}	ɛ ^{ɕw}	h	f	h ^w
Б	Г	У	У	Г	Г	Г	Л	С
b ^w	h	m	m ^ɕ	n	w	w ^ɕ	r	l
І	С							
j	ɕ							

Восточнокавказский обобщенный алфавит

(без учета интенсивных согласных и
нюансировок гласных)

U	U	U	Г	Р	Д	Г	Г	Г
a	æ	a	p	b	p'	t	d	f'
Q	Q	Q	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
t ^w	d ^w	t ^w	c	j	c'	k	g	k'
q	q	q	С	Е	Ч	Ч	Ч	q
k ^w	g ^w	k ^{wɔ}	ɛ	æ	q	ɔ	q'	q ^w
q	q	Р	Т	Т	Т	Т	Т	Т
ɔ ^w	q ^{wɔ}	?	?	i	y	t ^s	d ^ɕ	t ^s
Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т
t ^s	d ^ɕ	t ^s	t ^ɕ	t ^ɕ	t ^ɕ	t ^ɕ	t ^ɕ	d ^ɕ
Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г
t ^ɕ	d ^ɕ	d ^ɕ	d ^ɕ	Г	Г	Г	І	С
І	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г
qɕ	ɔɛ	qɕ	qɕ ^w	ɔɛ ^w	qɕ ^{wɔ}	ə	ə	f
Ф	С	С	С	С	С	С	С	П
v	s	z	s ^w	z ^w	t	t ^ɕ	t ^w	u
Г	Г	Г	Г	С	С	Ш	Ш	Ш
f	ɔ	f ^w	ɔ ^w	ɕ	j	x	ɣ	x ^w
Ш	О	С	Т	Б	Б	З	Т	С
ɣ ^w	o	ɕ	ɛ	ɕ ^w	ɛ ^w	h	f	h ^w
Г	У	Г	Г	Л	С	І		
h	m	n	w	r	l	j		

Ղարիբյան Իզիթ, Երևանի պետ. համալսարան

ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼՈՒԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
1905–1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հովսեփ Օրբելի գիտնականի տաղանդն այնքան մեծ է, որ ընդգրկում է գիտության բազմաթիվ բնագավառներ, ուստի՝ Օրբելի պատմաբանի, բանասերի, բանահավաքի, բարբառագետի, ազգագրագետի, արվեստի պատմաբանի, վիմագրագետի, թանգարանային գործի հմուտ մասնագետի վաստակի կողքին փայլատակում է նրա մյուս գիտական սխրանքը՝ հնագիտական գործունեությունը:

Չափազանց մեծ է նրա ներդրումը ռուսական և Սովետական Միության հնագիտության անդաստանում: Հենվելով համաշխարհային ու ռուսական հնագիտության նվաճումների վրա՝ Հ. Օրբելին իր մեծ ուսուցիչ Ն. Մառի հետ միասին պեղել և ուսումնասիրել է Սյսրկովկասի և հատկապես Հայաստանի մի շարք կարևորագույն հուշարձաններ: Դրանց թվում լուսապսակ են կազմում Արևելքի միջնադարյան մշակույթի խոշորագույն օջախներից մեկի, հայ ժողովրդի կոթողակերտ մայրաքաղաք Անիի պեղումները:

Հ. Օրբելու հետաքրքրությունը հնագիտության նկատմամբ ի հայտ եկավ դեռևս Ս. Պետերբուրգի համալսարանում ուսանելու տարիներին: Նա 1906 թվականից մասնակցեց Անիի պեղումներին և 10 տարի շարունակ անբաժան մնաց գործող արշավաղմբից: Այդ ընթացքում նրա գործունեությունն ընդգրկեց հնագիտության մի քանի բնագավառ, որի լուսաբանմանն է նվիրված սույն գեկուցումը:

1. 1906 թ. Գազկաշենում հայտնաբերվեցին խիստ վնասված երկու պղնձե ջահեր, որոնց նախնական տեսքի վերականգ-

նումը համարվում էր անհնար: Բայց Հ. Օրբելին առաջադրանքը փայլուն կատարեց: Նախ նա նախնական ուսուցում անցավ պղնձագործ վարպետների մոտ, ապա ձեռնամուխ եղավ դրանց վերականգնմանը: Պարզվեց, որ մեծ ջահն ունի շատ բարդ կառուցվածք և պարունակում է 117 լուսատու կետ: Ամբողջովին վերականգնելով այն՝ Հ. Օրբելին ջահը կախ տվեց Անիի հնադարանի առաստաղին:

2. 1908 թվին Կովկասի հնագիտական թանգարանը նրան տրամադրեց սառը զենքի մի նմուշ՝ նեֆրիտե մի դաշույն հայերեն փակագիր արձանագրությամբ: Հ. Օրբելուն հաջողվեց վերծանել փակագիրը՝ «Հասան Ջալալ, Իշխան Խաչենո»:

Ավելին, նա ապացուցեց, որ փակագիրը փորագրվել է շատ ավելի ուշ, քան այն պատրաստվել է: Հենվելով բազմաբնույթ սկզբնաղբյուրների վրա՝ Հ. Օրբելին կռահեց, թե ով և երբ է այդ դաշույնը նվիրել Հասան Ջալալին: Սա հնագիտական նյութի լուսաբանման մի փայլուն օրինակ է գրավոր աղբյուրների համադրությամբ: Նման երկու դեպք ևս կա Հ. Օրբելու կենսագրությունում: Մեկը՝ Փոթիում գտնված պղնձե մի զանգի լուսանկար էր, որ 1908 թ. տրամադրեցին նրան: Ուսումնասիրելով այն, հատկապես ուշադրություն դարձնելով նրա վրա պատկերված խաչի զարդաքանդակներին՝ նա այն համեմատեց Անիի խաչքարերի զարդաքանդակների հետ և անվիճելիորեն ապացուցեց, որ զանգը ձուլվել է Անիում, ընդ որում՝ թվագրումը XII-XIII դարերն են:

1913 թ. Ն. Մառը Կիևից ստացավ մի լուսանկար, որի վրա պատկերված էր ոսկեգօծ արծաթե շերեփ-գավաթ հայաստան արձանագրությամբ: Հ. Օրբելին ստանձնեց նրա վերծանումը և պարզեց պատրաստման թվականը: Մեկ այլ նմանատիպ շերեփ էլ հայտնաբերեց Էրմիտաժի հավաքածոյում, որն ուներ հունարեն արձանագրություն և եզրակացրեց, որ դրանք նույն վարպե-

տի գործն են. միակ վարպետն էլ լեհահայ Պետրոս Չեչուրովն է, ժամանակը՝ 1549-1586 թվականները: Նման եզրակացության համար հիմք ծառայեց անոթների պատրաստման տեխնիկան, փորագրության արվեստը և ժամանակի համընկնումը: Փաստորեն, արձանագրության հունարեն լինելը չիանգարեց հնագետ-արվեստաբան Օրբելուն՝ նման փայլուն կոտակում կատարելու:

3. Չ. Օրբելու կողմից Անիի հնադարանի կատալոգի կազմումը գիտական ավելի մեծ արժեք է ներկայացնում մեզ համար: Յուրաքանչյուր ցուցափեղկ նկարագրված է առանձին, ուր նշվում են համապատասխան գրականություն և զուգահեռներ: Այս դեպքում Չ. Օրբելին հանդես է բերում հնագիտական նյութի գերազանց իմացություն և համարձակ ենթադրություններ է կատարում, որոնք չեն կորցրել իրենց այժմեականությունը: Առավել ևս, որ այդ նյութերի մեծ մասը թուրքական հարձակման ժամանակ կորավ հայագիտության համար:

4. Բացի Անիի պեղումներից մասնակցելուց՝ Չ. Օրբելին Ն. Մառի հանձնարարականով 1909 թ. գործուղվեց Խաչեն: Հաշվետվության մեջ նա գրում է «Բոլոր տեղերից ես պատճենահանեցի 220 արձանագրություն, որոնց մի մասը մինչ այդ բոլորովին անհայտ էր: Դրանք հիմնականում XII-XIII դարերի վիմագրեր էին»:

Չ. Օրբելու կողմից վիմագրության հավաքման և վերծանման բնագավառում աննախադեպ էր հատկապես Անի քաղաքի և նրա շրջապատի բոլոր արձանագրությունների ի մի բերելը, որոնք հետագայում կազմեցին Դիվանի առաջին հատորը և ուղեցույց հանդիսացան մյուս հատորների կազմման համար:

5. Չ. Օրբելին 1911 թ. վերջապես գործուղվեց Արևմտյան Հայաստան: Այդ ընթացքում նա ուսումասիրեց Էրզրումի, Հին Բայազետի, Վանի, Բագավանի և հատկապես Աղթամարի միջնադարյան պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները: Ա-

ռանձնակի ուշադրության արժանի են Վանի ամրոցում նրա կատարած պեղումները: Այդ գործուղման հաշվետվության համար 1912 թ. Ս. Պետերբուրգի Հնագիտական ընկերությունն ընտրեց նրան լիիրավ անդամ: Իսկ 1916 թ. կրկին գործուղվելով Վան՝ նա հայտնաբերեց Սարդուրի II արքայի տաբեզուները, որի նշանակությունը դժվար է գերազնահատել:

Այսպիսով, երիտասարդ Հ. Օրբելին իր գիտական գործունեության դեռ սկզբնական տարիներին հանդես է բերել հնագետ-գիտնականի անուրանալի հմտություն, որը պատիվ կբերեր յուրաքանչյուրին, ով կգրադվեր այդ հարցերով: Իսկ ինչպես հայտնի է, Հ. Օրբելին բազմաբեղուն գործունեություն ծավալեց իր հասուն տարիներին գիտության տարբեր բնագավառներում, չհաշված նրա կազմակերպչական ձեռնարկումներն էրմիտաժում, Լենինգրադի համալսարանում և Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայում:

Մարտիրոսյան Հրաչիկ, Լեյդենի համալսարան

ՄՈՎՄԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մոկսի և Շատախի (ենթա)բարբառները պատկանում են Վան-Ուրմիայի խմբին, որը, ըստ հնչյութաբանական դասակարգման ($q/y/p > k/y/p$), Ղարաբաղի ու մի շարք հարակից բարբառների հետ միասին կազմում է 7-րդ բարբառախումբը: Ըստ ձևաբանական դասակարգման (այսինքն՝ ըստ սահմանական ներկայի կազմության եղանակի), սակայն, Վան-Մոկս խմբի բարբառները, որպես *կը*- ճյուղի ներկայացուցիչներ, տարբերվում են ինչպես Ղարաբաղի, այնպես էլ Ուրմիայի խմբերի

բարբառներից, որոնք պատկանում են *-ոււ*, *-լ* կամ *-(լի)ս* ճյուղերին:

Մոկսի բարբառի ուսումնասիրման գործում անգնահատելի է Հովսեփ Օրբելու վաստակը: 1911-1912 թվականներին նա գործուղվել է Մոկս և գրառել արժեքավոր նյութեր՝ չորս ու կես հազար բառ ընդգրկող ընդարձակ բառարան, մեծ քանակությամբ բանահյուսական տեքստեր (հեքիաթներ, առակներ, երգեր, առածներ, հանելուկներ ևն), որոնց նա կցել է ռուսերեն թարգմանություններ, ինչպես նաև քերականական ու ազգագրական տեղեկություններ: Հազվագյուտ բարբառախոսություն է, երբ մենք ունենք նման բարձրարժեք նյութ՝ գրառված հենց տվյալ բարբառի տարածքում: Օրբելու նյութերը հրատարակվեցին տասը տարի առաջ (Օրбели 2002):

Մարլենա Հայրիկի Մուրադյանը նույնպես զբաղվել է Մոկսի ու Շատախի բարբառների ուսումնասիրությամբ և ստեղծել է արժեքավոր աշխատություններ (Մուրադյան 1982 և 1962): Հայոց լեզվի բնիկ բառամթերքի շրջանակներում Մոկսի ու Շատախի (և բազմաթիվ այլ) բարբառների առանձնահատկությունները քննված են Martirosyan 2010 մենագրության մեջ:

Սույն զեկուցման մեջ կքննվեն Մոկսի ու Շատախի բարբառների մի շարք հնչյունաբանական, ձևաբանական ու բառային առանձնահատկություններ՝ հնաբանություններ ու նորաբանություններ: Վերջիններս արժևորելիս անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ հնաբանությունները շատ կարևոր են լեզվամշակութային բազմապիսի հարցերի տեսանկյունից, մինչդեռ կոնկրետ տվյալ բարբառի՝ մյուս բարբառների շրջանում ունեցած դիրքը որոշելու հարցում էական դեր խաղում են միայն նորաբանությունները: Հնաբանությունները ու նորաբանություններն անգնահատելի դեր են խաղում հայոց լեզվի ու մշակութային պատմության ուսումնասիրման գործում: Հատկանշական է

նան, որ մի շարք գուգաբանություններում Մոկսի ու Շատախի բարբառները չեն մասնակցում նույնիսկ Վանի բարբառում տեղ գտած նորաբանական փոփոխությանը և այդպիսով երևան են հանում տվյալ դիմագծերի ավելի վաղ վիճակը:

Միքայելյան ժաննա, ՀՀ ԳԱԱ Լեզվի ինստիտուտ

ՄՈՎԱՅ ՀԱՅԵՐԸ ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼՈՒ ԴԻՏԱՐԿՄԱՄԲ
(ԼԵԶՈՒ, ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ)

Հովսեփ Օրբելին 1911 և 1912 թթ գործուղվել է Օսմանյան Թուրքիա՝ Վանա լճի ավազանի ուրարտական կառույցների ճարտարապետությունն ուսումնասիրելու: Սկսնակ հայ գիտնականը նախապես նպատակադրվել էր նաև գործուղման ընթացքում մոտիկից ծանոթանալ Արևմտյան Հայաստանի այդ հատվածի հայ բնակչության սոցիալ-քաղաքական կացությանը: Տեղացիների հետ ազատ շփվելու համար նա դեռ Պետերբուրգում աշխատում է հրատարակված նյութերի օգնությամբ ծանոթանալ Մուշի և Մոկսի բարբառային միավորներին: Մակայն հատկապես Մոկսի խոսվածքին վերաբերող դիտարկումները Հ. Օրբելուն չեն բավարարում ոչ միայն նյութի սակավությամբ, այլև բարբառային ձևերի ու հատկանիշների կասկածելի, հակասական գրանցումներով: Նա որոշում է անձամբ ուսումնասիրել Մոկսի խոսվածքը և այդ նպատակով ստեղծում է բարբառային հնչյունների տառադարձման գրային նշաններ, քանի որ հայերենագիտության մեջ համընդհանուր գործածության այդպիսի տառեր դեռ չկային:

Մոկաց աշխարհում Հ. Օրբելին իրեն դրսևորում է որպես գիտակ բարբառագետ, թեպետ մինչ այդ նմանատիպ աշխատանքներ, ամենայն հավանականությամբ, չի կատարել: Նա սկ-

սում է գրի առնել տեղի խոսվածքով բանահյուսական նյութեր, կազմել բավական հարուստ բարբառային բառարան, փորձում է հիմնական գծերով նկարագրել խոսվածքի քերականական յուրահատկությունները: Զարմացնում է Հ. Օրբելու կողմից Մոկսի խոսվածքի հնչյունական համակարգը, որը հայերեն բարբառների դժվարագույններից է, բավական ճշտությամբ ներկայացնելը: Հետագայում նա, իհարկե, և՛ Մոկսց աշխարհի իր երկրորդ այցելության ժամանակ, և՛ Պետերբուրգում ամբողջացնում է հավաքած նյութը, որի հրատարակումն, ավաղ, մեծ գիտնականը չի տեսնում:

Հ. Օրբելին ուսումնասիրել և նկարագրել է նաև Մոկսց աշխարհի հայ և քուրդ բնակչության կենցաղը, նրանց փոխհարաբերությունները, սոցիալ-տնտեսական կապերը: Գիտնականը վկայում է, որ տարածաշրջանի բնակչության մեծամասնությունը կազմող այդ երկու ազգերը ապրում էին փոխադարձ հարգանքի ու բարեկամության մթնոլորտում: Նրանք հավասարապես տիրապետում էին թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի լեզվին: Հ. Օրբելին արձանագրում է այդ ազգերի երկլեզվության հետաքրքիր մանրամասներ, որից կարելի է եզրակացնել, թե հայերը շատ ավելի լավ էին տիրապետում քրդերենին, քան քրդերը հայերենին: Նա գրում է նաև, որ Մոկսի խոսվածքի և քրդերենի հնչյունական համակարգերը նման են: Այս փաստի մանրամասն ուսումնասիրությունը, կարծում ենք, կբացահայտի թե՛ Մոկսի խոսվածքի և թե՛ հարևան քրդերի լեզվի փոխազդեցության յուրահատկությունները, նրանցում առկա պատմական շերտերը:

Հ. Օրբելու հավաքած նյութերը և ուսումնասիրությունները օգնում են վերականգնելու մեկ դար առաջ տեղահանված ու բնաջնջված Մոկսց հայերի կյանքի պատկերը և հատկապես հայերենի տարածքային մի տարբերակի՝ Վանի բարբառի՝ Մոկսի խոսվածքը, որն արդեն մեռած է համարվում:

Мунчаев Рауф Магомедович, Ин-т археологии РАН, член-
корреспондент РАН
(Umlıyulı Rıwmlıf)

СЕВЕРНАЯ МЕСОПОТАМИЯ В СВЕТЕ ИССЛЕДОВАНИЙ РОССИЙСКОЙ АРХЕОЛОГИИ

Известно, что российская наука с большим опозданием от западных ученых приступила к археологическим исследованиям в Месопотамии. Действительно, если французские и английские исследователи начали проводить археологические раскопки там еще более 150 лет назад, то мы приступили к полевым работам в Месопотамии лишь с 1969 г. Первоначально – с 1969 по 1980 и в 1984-1985 гг. – Месопотамская экспедиция Института археологии АН СССР работала в Ираке и в соответствии с поставленной задачей исследовала в Северной Месопотамии целую группу раннеземледельческих памятников, от докерамического неолита до бронзового века включительно. В частности, в Синджарской долине были раскопаны на значительных площадях такие поселения, как Телль Магзалия (VIII тыс. до н. э.), Телль Сотто и Кюльтепе (VII тыс. до н. э.), представляющие новую и самую раннюю земледельческую культуру Месопотамии, и Ярымтепе I, II и III, характеризующие последовательно хассунскую, халафскую и убейдскую культуры Ближнего Востока (VI, V, IV тыс. до н. э.).

В результате этих исследований заметно расширилась источниковая база для изучения вопросов возникновения земледелия, скотоводства и металлургии и генезиса раннеземледельческих культур и становления древнейшей цивилизации, а также проблемы освоения и заселения великой месопотамской равнины.

В последующем Месопотамская экспедиция ИА РАН перебазировала свои исследования на смежную территорию Северо-Восточной Сирии, в долину Хабурра – основного притока Евфрата. Здесь, в сирийской Джебзире в 1988-2010 гг. экспедиция исследовала многослойное поселение Телль Хазна I. Это крупный холм диа-

метром 150-200 м и высотой свыше 17 м, расположенный в 25 км на СВВ от г. Хассаке, на берегу вади Ханзир, впадающего в Джаг Джаг – приток Хабура. Культурный слой памятника достигает почти 17 м толщины. Нижние слои памятника мощностью около 4-5 м принадлежат убейдской и урукской культурам. Вышележащие же отложения мощностью 12 м относятся к раннединастическому I периоду, датируемому первой третью III тыс. до н. э. В 1 км к югу от Телль Хазны I находится другое многослойное поселение, также обследованное российской экспедицией. Это Телль Хазна II.

Основным объектом исследований экспедиции являлся верхний, 12-метровый слой Телль Хазны I. Раскопана вся южная телля, на площади более 5000 кв. м., где вскрыты остатки около 550 различных хозяйственно-бытовых и культовых сооружений. Несмотря на такую насыщенность постройками, всё здесь четко спланировано. Наиболее ранние сооружения располагались по овалу. Выделяются комплексы монументальных сооружений, включающие в себя как фундаментальные храмовые сооружения, так и громадные общественные постройки. Отметим, что все строительные конструкции, раскопанные до 2000 г., уже изданы в нашей монографии в 2004 г.

Впечатляющая особенность раскопанных здесь сооружений заключается в их поразительной сохранности. Действительно, отдельные из них сохранились на свою первоначальную высоту, до 8 м и более. Среди этих сооружений выделим прежде всего храмовую башню (№ 37), открытую в южной части памятника и являющуюся центральным сооружением культового комплекса. К нему с западной и восточной сторон вплотную примыкали другие фундаментальные постройки. Башня четырехугольная в плане, сохранилась на высоту 8 м. Внутри нее раскопана система из трех шахтообразных камер. В северной и южной стенах башни находились дверные проемы, через которые проходила дорожка, выложенная галькой. Перед началом сооружения башни и завершением ее строительства были совершены специальные ритуальные акции. Башня (№ 37) представляет собой прообраз зигурата – самого ха-

рактерного для Месопотамии последующих периодов храмового сооружения. В Телль Хазне I раскопаны еще несколько высоких башнеобразных построек. И наряду с ними открыта целая группа крупных прямоугольных сооружений, являвшихся общественными зернохранилищами. Здесь, несомненно, происходило не только хранение общественного зерна, но и его распределение. Поэтому мы рассматриваем Телль Хазну I как культово-административный центр, существовавший в долине Хабура в конце IV – начале III тыс. до н. э. и обслуживавший находящиеся вокруг поселения.

Особенностью памятника является и то, что почти по всему периметру он был окружен массивной стеной, вскрытой на протяжении 100 м. Она сохранилась на высоту до 8 м, ее ширина от 2-х до 6,5 м. Представляется очевидным, что эта стена была построена прежде всего с целью обезопасить поселение от вероятного наводнения в весенний и осенне-зимний периоды.

Исследованию подверглись и системы коммуникаций Телль Хазны I и особенно остатки главного входа в поселение. Последний был устроен в восточной части обводной стены памятника. Дорога к проходу в поселение была хорошо благоустроена. От прохода начиналась узкая дорожка, которая пересекала всё поселение от восточного его края до западного. От этой же магистральной дорожки отходили во внутреннюю часть поселения другие улочки, соединявшие между собой отдельные его участки.

В процессе раскопок Телль Хазны I раскопано свыше 70 погребений, датируемых в основном серединой и второй половиной III тыс. до н. э., и добыт большой палеоботанический, археозоологический и особенно разнообразный археологический материал. В первом томе нашей публикации (Р. М. Мунчаев, Н. Я. Мерперт, Ш. Н. Амиров. Телль Хазна I. Культово-административный центр IV – III тыс. до н. э. в Северо-Восточной Сирии. М. «Таус». 2004) мы опубликовали только данные по архитектуре памятника, полученные до 2000 г., керамику и часть погребений. В следующем томе мы планируем издать, кроме новых данных по архитектуре Телль Хазны I, включая обводную стену, огромную коллекцию антропо-

морфной и зооморфной пластики, весь хазненский металл, выразительную серию древне-месопотамских печатей и наборы земледельческих орудий, а также результаты изучения палеобиологических находок и антропологических данных и т. д.

Благодаря исследованию Телль Хазны I и ряда других памятников долины Хабура стало очевидным, что Сирия являлась в древности не окраиной ближневосточного культурного мира, а его составной частью. Важнейшее значение Телль Хазны I как историко-археологического объекта в этом и состоит в первую очередь.

Полученный в итоге раскопок Телль Хазны I значительный материал позволяет ставить и решать как многие узкие и конкретные вопросы археологии сирийской Джебелы, так и ряд крупных и важных проблем, касающихся социально-экономического и культурно-исторического развития Северной Месопотамии в IV-III тыс. до н. э. Среди них, в частности, мне хочется выделить такую важную для нас проблему, как связи и взаимоотношения Ближнего Востока и Кавказа в древности.

Мурадян Гоар, Матенадаран им. Маштоца
(Մուրադյան Գոար)

КАДМ В ГРЕЧЕСКИХ МИФАХ И В АРМЯНСКОЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ТРАДИЦИИ

1. У финикийского царя Агенора и его жены Телефассы родились сыновья Кадм, Фойник (Финик), Килик и дочь Европа (та самая Европа, которую Зевс похитил в образе быка), как известно, в частности, из «Библиотеки» Псевдо-Аполлодора (Apoll. 3.1.1 [3.2]). Когда в поисках сестры Кадм обратился к оракулу Аполлона, тот указал ему, что он должен следовать за коровой и там, где она упадет от усталости, основать город. Скитаясь, он оказался в Беотии и основал там Фивы (Apoll. 3.4.1 [3.22]), а Диодор Сицилийский утверждает, что он происходил из Фив в Египте (Diod. Sic. 1.23.4).

Геродот же сообщает, что «финикияне, прибывшие в Элладу с Кадмом... поселились в этой земле и принесли эллинам много наук и искусств и, между прочим, письменность, ранее, как я думаю, неизвестную эллинам» (Herodot. 5.58):

2. В армянском переводе «Истории Александра» Псевдо-Каллисфена упоминается Кадм как основатель разрушенных Александром Фив. В «Хронике» Евсевия Кесарийского, полностью сохранившейся только в армянском переводе, есть упоминания о том, как Финик и Кадм переселились из египетских Фив в Сирию (2.110), и о том, как Кадм принес грекам из Финикии письменность (1.5). Эта информация в разных трансформациях повторяется у Товмы Арцруни (I [56]), в обеих армянских версиях «Хроники» Михаила Сирийца (А [52], Б [35]), во «Всемирной истории» Вардана Аревелци (10 [20]), у Мхитара Айриванеци (34), а также в грамматических комментариях Ованнеса Ерзнкаци (91-92), Ованнеса Цорцореци (114-115), Есаи Нчеци (57), Аракела Сюнеци (70) и Давида Зейтунци (64). Мовсес Дасхуранци, вслед за «Хроникой» Ипполита (Hippol. 76.1-77.2), упоминает о фивянах, переселенцах из Сидона, потомках Кадма, сына Агенора (I.2 [34]).

3. Совершенно иным персонажем является Кадм в «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци (I.10, 11, 12, 14, II.8). Он сын Арамаяка, внук прародителя армян Хайка, участвовавший вместе с дедом в битве с Белом, получивший от него во владение ассирийские территории, основатель «дома Кадма». Эту же традицию находим у последователей Хоренаци Ухтанеса (I.15), Самуэла Анеци (55), в эпической поэме Нерсеса Шнорали и у Степаноса Орбеляна. Кстати, Вардан Аревелци употребил выражение «дом Кадма» применительно к Финикии, где Кадм и Финик обосновались, переселившись из Фив.

4. Каким образом основатель греческих Фив вошел в генеалогию армянского народа, трудно сказать. Однако можно утверждать, что это не выдумка Мовсеса Хоренаци, так как ту же информацию находим в первой главе «Истории» Себеоса (I [49]), как утверждали раньше, не принадлежащей, как и следующие пять

глав, его перу, а написанной якобы после 10-го века неизвестным автором, так называемым Анонимом, с использованием общего источника. Гр. Халатянц в книге “Армянский эпос в истории Армении Мовсеса Хоренаци” пытался объяснить образование большинства имен древнейших армянских патриархов творчеством Анонима под влиянием Библии; так как с 7-го в. в армянских источниках упоминается армянское княжество Кадмиан, и Аноним, по мнению Халатянца, придумал ему родоначальника в лице Кадмоса, опираясь на библейского “Кедма” – Կեդմա (Быт. 25:15, 1 Парал. 1:31) или “Кедем” – Կեդեմ (Иезек. 25:4, 10), по-еврейски – “восток”. Однако известно, что к методу Гр. Халатянца следует относиться с осторожностью.

Յակոբեան Աղեքսան, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ին-տ

**ԽԱԶԷՆԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ՅՈՎԱԷՓ ՕՐԲԵԼՈՒ
ՎԵՐԾԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. ՄԷԿ ԴԱՐ ԱՆՑ**

Շուրջ մեկ դար առաջ (1909 թ.) Խաչենի վիմագրերի առաջին լուրջ հաւաքածոն կազմած ընդամենը 23-ամեայ ուսանող Յովսէփ Օրբելու վերծանութիւնները եւ ընկալումները մեծապէս շարունակում են մնալ արդիական: Գիտական կովկասագիտութեան հիմնադիր Նիկ. Մառի շնորհալի աշակերտն առաջին հայազէտներից մէկն էր, որ ընկալեց վիմագրերի հրապարակումներն ընդարձակ պատմական ու լեզուաբանական ծանօթութիւններով օժտելու անհրաժեշտութիւնը եւ հետեւողականօրէն կիրառեց այդ սկզբունքը: Օրբելու ծանօթագրութիւններից էլ ծնուեցին նրա ծաւալուն, հիմնարար յօդուածները, որոնց գլխաւոր դրոյթները եւ դիտարկումները ցայսօր շարունակում են գրաւել նոր ուսումնասիրողների ուշադրութիւնը:

2010 թ. «Հանդէս ամսօրեայ»-ում մեր հրատարակած յօդուածում, որի խնդիրը Խաչէնի իշխանատոհմի ծագումնաբանութեան ճշգրտումներն էին, բազմիցս առիթ ունեցանք համոզուելու Յովսէփ Օրբելու՝ 100 տարի առաջ կատարած դիտարկումների իրաւացիութեան մէջ: Դրանցից չափազանց կարեւոր էր, օրինակ՝ Գանձասարի տաճարը կառուցած Հասան Ջալալ Դօլա իշխանի պապի՝ Հասան Կրօնաւորեալի մասին նրա մեկնաբանութիւնը: Մանրակրկիտ քննութեամբ եւ նոր ընդգրկուած աղբիւրագիտական նիւթի լրացուցիչ փաստերով հաստատուեց, որ վերջինս ամուսնացած է եղել երկիցս, ընդ որում երկու դէպքում էլ անդրանիկ որդիներին անուանել է իր հօր անունով՝ Վախտանգ, այդպէս «շփոթութեան մէջ գցելով» հետագայ շատ հետազօտողների:

Ինչպէս, ի տարբերութիւն ուրիշների՝ հաւանական էր համարում Յովսէփ Օրբելին՝ հէնց Հասան Կրօնաւորեալն էր իրօք եղել Բաղք-Միւնիքի վերջին թագաւորն ու իր նախորդ թագաւորի դստեր ամուսինը: Դրա հետեւանքով էլ նրա առաջնեկի որդին՝ Հասան Ջալալը մի քանի վիմագրում կոչուել է «թոռն Բաղաց թագաւորի»: Քանի որ նախորդ տասնամյակների աշխատանքներում այդ անվանումը շտապողաբար վերագրուում էր Հասան Ջալալի տիկնոջը՝ Մամբանին, նման ճշգրտումից յետոյ հնարաւոր է դառնում նաեւ ճշտել վերջինիս իսկական տոհմաբանութիւնը: Վերջերս մեր կողմից վերստին ընթերցուած Վաճառի մի ոչ մեծ վիմագրի («Ես՝ Ասլանն ու[ւ] Մամաք տվաք Դ համադկի տեղ ի Մարբ Ըստեփանու...»): հմմտ. Դիւան V, № 237) տուեալները թոյլ են տալիս ենթադրել, որ Մամբանը կամ Մամաքը եղել է Դսեղի Մամիկոնեաններից Ասլանբէկի կամ՝ Ասլանի դուստրը: Ունենք այլ դէպքեր եւս, երբ հայրն ուղեկցում է հարս տարուած դստերը եւ նրա հետ միասին նուիրատուութիւններ թողնում փեսացուի երկրի վանքերում:

Շահինյան Արսեն, Սանկտ Պետերբուրգի պետ.
համալսարան

ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՐԵՒԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳՈՒՄ Հ. ՕՐԲԵԼՈՒ (1887-
1961) ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՄԵՆԱՍԿՋԲՈՒՄ*

1914 թ. սեպտեմբերին Ս. Պետերբուրգի Կայսերական համալսարանի Արևելյան լեզուների ֆակուլտետի վերջին դեկան (1911-1919 թթ.) Նիկողայոս Մառը դոցենտի պաշտոնում աշխատանքի ընդունեց իր իսկ աշակերտին՝ ԽՍՀՄ ԳԱ և ՀԽՍՀ ԳԱ ապագա ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելուն: Վերջինս իր գիտական գործունեությունը սկսել էր դեռ 1911-ին՝ ԲՈՒՀ-ն ավարտելուց անմիջապես հետո:

Արևելագիտության համալսարանական դպրոցի գրանցած նվաճումները մասնագիտացված ֆակուլտետի գոյության այդ վերջին տարիներին թույլ տվեցին տվյալ ստորաբաժանմանն առաջավոր դիրք գրավել ոչ միայն արևելյան երկրների ու ժողովուրդների մասին ռուսական, այլև համաշխարհային գիտության մեջ: Բանն այն է, որ այստեղ եռանդուն կերպով զարգանում էին ոչ միայն արևելագիտության վաղուց հայտնի ճյուղերը՝ արաբագիտություն, հայագիտություն, իրանագիտություն,

* Публикация подготовлена в рамках выполнения работ по соглашению, заключенному с Министерством образования и науки РФ по заявке № 2012-1.2.1-12-000-3001-061 "Коллективная биография профессоров и преподавателей Петербургского университета (1819-1917): сетевой биографический словарь", мероприятия 1.2.1 ФЦП "Научные и научно-педагогические кадры инновационной России" на 2009-2013 гг.

հնդկագիտություն, չինագիտություն և ճապոնագիտություն: Հենց Ս. Պետերբուրգի համալսարանի Արևելյան լեզուների ֆակուլտետի պատերի ներսում են ձևավորվել համաշխարհային արևելագիտության այսօր բոլորին հայտնի ճյուղերը՝ կովկասագիտությունը, թյուրքագիտությունը և մոնղոլագիտությունը:

Ավելին՝ ֆակուլտետի առաջատար բանասերները գոյության այդ վերջին տարիներին կարողացան մշակել և որպես առանձին գիտական առարկա հանրությանը ներկայացնել արևելյան լեզվաբանությունը, որի համար լեզուն արդեն ծառայում էր ոչ թե ուսումնասիրության միջոց, ինչպես մինչ այդ էր, այլ՝ նպատակ: Հաստատվեց նաև արևելյան լեզուների ունկնդրման համեմատական պատմական ուղղությունը: Միևնույն ժամանակ ֆակուլտետի առաջատար պատմաբանները գիտական լուրջ աշխատանքներ էին կատարում արևելյան երկրների ու ժողովուրդների պատմության, պատմական աշխարհագրության, ազգագրության, հնագիտության, մշակույթի ու կրոնի պատմության ուսումնասիրության բնագավառներում:

Գիտական խոշոր նվաճումների շարքն արդեն 1913-ին թույլ տվեց Նիկողայոս Մառի աշխատակազմին ֆակուլտետը ստորաբաժանել հետևյալ յոթ կարգերի (ռազրյաղների)։

1) Արաբերենի, պարսկերենի, թուրքերենի և թաթարերենի կարգ.

2) Չինարենի և մանջուրերենի կարգ.

3) Մոնղոլերենի, մանջուրերենի և թաթարերենի կարգ՝ մոնղոլերենի ու մանջուրերենի, մոնղոլերենի ու թաթարերենի ստորաբաժանմունքներով.

4) Ճապոներենի և չինարենի կարգ.

5) Եբրայերենի, արաբերենի և ասորերենի կարգ՝ սեմիտական բանասիրության և եբրայական բանահյուսության ստորաբաժանմունքներով.

6) Հայերենի և վրացերենի կարգ՝ լեզվաբանության, պատմության և գրականության ստորաբաժանմունքներով.

7) Սանսկրիտերենի կարգ՝ սանսկրիտերենի, պարսկերենի ու հայերենի, սանսկրիտերենի, տիբեթերենի ու մոնղոլերենի, սանսկրիտերենի, չինարենի ու մոնղոլերենի ստորաբաժանմունքներով:

Ֆակուլտետի ուսանողները հնարավորություն ստացան՝ մասնագիտանալու ժամանակակից արևելագիտության երկու հիմնական մասնագիտացման ոլորտներում: Առաջինը՝ դա արևելյան երկրների ու ժողովուրդների բանասիրությունն էր՝ նրանց լեզուների ու գրականության ուսումնասիրությունը: Երկրորդը՝ դա արևելյան երկրների ու ժողովուրդների պատմությունն էր՝ հիմնված արևելյան լեզուներով մեզ հասած գրավոր հուշարձանների ուսումնասիրության վրա: Անկախ նրանից, թե որ մասնագիտացման ոլորտն էր ընտրել ուսանողը՝ բանասիրության, թե պատմության, ընտրյալ արևելյան երկրի կամ ժողովրդի և՛ լեզվի, և՛ պատմության ունկնդրումները մնում էին նրա համար պարտադիր:

Եվ այսպես, համալսարանական արևելագիտությունը Ս. Պետերբուրգում Հովսեփ Օրբելու գիտական ու մանկավարժական գործունեության ամենասկզբում մինչև բոլշևիկյան նոր իշխանությունների կողմից 1919-ին Արևելյան լեզուների ֆակուլտետի փակումը հասցրեց իր խոշոր ներդրումն ունենալ համաշխարհային արևելագիտության ժամանակակից բոլոր ճյուղերի զարգացման գործում:

Շիրինյան Մանյա-Էռնա, Մաշտոցի անվ. Մատենադարան

«ԶՎԱՐԹՆՈՑ» ԱՆՎԱՆ ՇՈՒՐԶ

«Հրեշտակային» Ձվարթնոց տաճարի վերաբերյալ բազում ուսումնասիրություններ են գրվել և դեռևս կգրվեն: Գիտական գրականության մեջ "Ձվարթնոց" անսովոր անվանման մասին ևս կան որոշ պարզաբանումներ, սակայն դրանք անշուշտ մեկնաբանման և որոշ լրացումների կարիք ունեն. դրանց մի մասը կքննարկվեն սույն զեկուցման մեջ, որտեղ կառաջարկվեն հարցի վերաբերյալ մի քանի, թերևս՝ նոր ընկալումներ:

Չեկուցման մեջ կլուսաբանվեն հետևյալ խնդիրները. ինչպե՞ս պետք է հասկանալ միայն Սեբեոս (կամ Սեբիոս) պատմիչի կողմից վկայված *Ձվարթնոց* անվանումը, ինչո՞վ է պայմանավորված տվյալ անվանումը հենց այս տաճարի համար, ովքե՞ր էին «գուարթունք» կամ «գուարթնոց երկնից»:

Այս և այլ հարցերին պատասխանելու համար կքննարկվեն «Ձվարթնոց» բառի իմաստներն ու հոմանիշները հայերենում և դրանց համարժեքները հունարենում ու ասորերենում, կներկայացվեն որոշ վկայություններ հայկական (ինքնուրույն և թարգմանական, օր.՝ Հակոբ Մծբնացի, Մարգիս Շնորհալի, Իգնատիոս Սկեռնցի, Մարգիս Կունդ, Գրիգոր Տաթևացի, ձեռագրերի հիշատակարաններ), հունական (Կղեմես Աղեքսանդրացի, Մակար Աղեքսանդրացի, Ռրիգենես, Հիպոդիտես) և ասորական (Ափրահատ) աղբյուրներից:

Հատուկ անդրադարձ կարվի հայկական իրականության մեջ 4-րդ դարի հեղինակ Հակոբ Մծբնացուն վերագրվող «Գիրք, որ կոչի Ձգօն», իսկ արտերկրում Ափրահատ պարսից հեղինակի երկ («Ճառեր») համարվող գրվածքին և նրանում առկա տեղեկություններին «գուարթունք»-ի կամ «գուարթնոց երկնից»-ի վերաբերյալ:

Ասվածը փաստում է, որ բոլոր վկայությունները թույլ են տալիս ավելի լավ հասկանալ մի շարք հարցեր՝ կապված տաճարի ճարտարապետական, արվեստաբանական, ինչպես նաև

գաղափարախոսական ոլորտների հետ, և անգամ որոշ եզրահանգումներ առաջարկել Ներսես Գ Շինող կաթողիկոսի (641-661/2) գործունեության վերաբերյալ:

Ուզունեան Ազնէս, Մութաֆեան Քլօդ-Արմէն, Փարիզ

«ԹԱԳԱԻՈՐԱՀԱՅՐ» ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՀԵԹՈՒՄԵԱՆԻ
ՎԻՄԱԳԻՐԸ ՊԱՊԵՌՈՆՈՒՄ

ԺԳ դարի կեսերի Կիլիկիայի ամենայայտնի գործիչներից մեկի՝ Հեթում Ա թագաւորի հայր Կոստանդինի այս ծաւալուն ու բովանդակալից 19-տողանոց վիմագիրը (Պապեռոնի բերդից ոչ հեռու, Ս. Փրկչի կիսաւեր եկեղեցու հարաւային ճակատի 8 շաքք քարերի վրայ) յայտնի է եղել դեռեւս Հայր Ղեւոնդ Ալիշանին: Սակայն նրա ընթերցումը խիստ հեռու է բնագրից: Նոր հանգամանակից վերծանութիւնը հնարաւոր եղաւ շնորհիւ Մաքսիմ Գեօփի արած որակեալ լուսանկարների: Ընդարձակ յօդուածը լոյս կը տեսնի Revue des études Arméniennes-ի առաջիկայ համարում: Գրչանկարի հեղինակն է Ռուբէն Թարումեանը (հեղինակներիս եւ Ա. Յակոբեանի խորհրդատուութեամբ):

Ստորեւ տրուած վերծանութեան մէջ բոլոր կետադրական նշանները բնագրին են, բացի տողաւարտի կիսաբառի գծիկից (մեր կողմից ընդգծուած են կցագրերը, իսկ աւելորդ տառերը առնուած են անկիւնաւոր փակագծի մէջ): Փորագրուած են՝ կրկնակէտեր (ստորակէտի, վերջակէտի եւ բութի նշանակութեամբ), կէտեր (բութի դիրքում եւ նշանակութեամբ), 2 ստորակէտ, պատտոյ նշաններ, մի բացականչական նշան, 2 խաչակէտաւոր վերջակէտ եւ 3 եռակէտ-վերջակէտ:

Վերծանութիւն.

- /1 - I,1/ Ի ԹՎ ՈՂ
- /2 - II,1/ † ՇԻՆԵՑԱԻ ՏԱՃԱՐՄ ՄԲ ՓՐԿՉՂԻՆ ԵՒ ԱՆԱՊԱՍՏ :
 ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԵՒ ԾԱԽԻԻՔ : ԹԳԱՂՉԱԻՐՆ ԿՈՍՏ : ԻՒՐ |
 ՏՈՒՆ ԱՂԱԻԹԻՑ
- /3 - II,2/ Ը{ՍՏ} | ՏՆ ՀՐԱՄԱՆԻ · ԹԷ ՈՐ ՈՉ ԱՌՆՈՒ ԶԽԱՉ | ԻՒՐ
 ԵՒ ԳԱ ԶԿՆԻ | ԻՄ ՉԷ ԻՆՁ ԱՐԺԱՆԻ : | ԿԱՍ ՈՐ ՄԻՐԷ
 ԶՈՒՍՏՐ | ԵՒ ԶԴՈՒՍՏՐ ՉԷ
- /4 - II,3/ ԻՆՁ ԱՐԺԱՆԻ : ԱՐԴ ՄԱ ԲԱԶՈՒՄ ԱՆԳԱՍ Ի ՄԱՂ
 ԵԴԵԱԼ ԶԱՆՁՆ ՎԻ ՎՆ ԱՇԽԱՐՀԻՄ ԵՒ
 ՀՂԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆ
- /5 - III,1/ ԵԿԵՂԵՑԵՒԱՑ : ԸՍՏ ԱՅՆՄ ՀՈՎԻԻ ՔԱԶ | ԶԱՆՁՆ ԻՒՐ
 ԴՆԷ Ի ՎԵՐԱ ՈՉԽԱՐՄԱՑ : ԵՒ ԸՍ{Տ} | ՊԱԽՂՈՍԻ ԹԷ
 ԱՅՆՉՂԱՓ ՄԻՐԵԱՑ
- /6 - III,2/ ԱՐ ԶԱՇԽԱՐՀ ՄԻՆՉ ԵՒ | ԶՈՐԴԻՆ ԻՒՐ ՄԻԱՐԺԻՆ ԵՏ
 : ՄԱՊԷՍ ԵՒ | ՄԱ ԱՐԱՐ · ՀՈԳԱԼՈՎ ՎՆ
 ՀԱԽԱՏՍՏԵԼՈՑ : ԵՒ ԻՆՔՆ ՄԻՐԵԱՑ ԶՄԻԱ-
- /7 - III,3/ ՅՆԱՆԱԼ : ԸՆԴ | ԱՆՁԻՆ ԵՒ ԸՆԴ ԱՅ ԽԱԽՍԵԼՈՎ : |
 ԸՍՏ ԱՅՆՄ ԹԷ ԶԱՆՂԱԽԻՆԻՆԻԹԻՄ ԻՄ ՊԱՍՏԵՑԻՑ
 ԵՒ ՀՈՂԳԱՑԱՑՑ ՎՍ ՄԵՂԱՑ | ԻՄՈՑ : ԵՒ ԹԷ ԲԱ-
- /8 - IV,1/ ԲԻ Է ՆԱՍԵԼ ԼՈՒԿ ՄԻՒԱՅՆ Ի ՏԱՆ : ՏԱԼ ՀՈՂՂՈ
 ԶԲԵՐԱՆ ԶԻ ԿԱ ՅՈՅՍ ·X· ԱՐԴ ՈՒՆԷՐ ՄԱ :Ե: ՈՐԴԻ
 ԵՒ :Գ: | ԴՈՒՍՏՐ : ԶՄԻ ՈՐԴԻՆ | ԱՎ ԹԳԵՑՈՒՑԱՆԷ
 ՀԱՅՈՑ
- /9 - IV,2/ ԶՊԱՆԾԱԼԷՆ ԵՒ ԶԳԵՂԱՂԷՇՆ ԵՒ ԶԼԻՆ
 ԱՈՂԱՔԻՆՈՒԹԲ ԶՀԷԹՈՒՄ : ԵՒ ԶԲՈՐԴՆ ԶԻԲԱՐՍԵՂ
 ԱՐՔԵՊ ԹԳՈՒԹԵՆ : ԵՒ ԶԳՈՐԴՆ | ՄՄԲԱՏ
 ՍՊԱՐԱՊԵՏ : ԵՒ | ԶԴ-
- /10 - IV,3/ ՈՐԴՆ ԱԷՇԻՆ ՊԱՅԼ | : ԵՒ ԶԵԵՐՈՐԴՆ ԼԵԻՈՂ
 ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆ ·X· ԵՒ ԶԱԽԱԳ | ԴՈՒՍՏՐ ԻՒՐ
 ԿՈՂԻՍԱՆ · ՅԱՐԴԱՐԷ Ի ԿԱՐԳԱ
 ԿՐԱԽՆԱԻՈՐՈՒԹԵԱՂ :

- /11 - V,1/ Ե ԶՄԻԻՄՆ ԱՄՈՒՍՆԱՅՈՒՅԱՆԷ ԸՆԴ ԹԳԻՆ
ԿԻՊՐԱՅՈՅ : ԻՄԿ | ԶԳՈՐԴՆ ՏԱ ԿՆՆՈՒԹԵ ՊԱՅԼԻՆ
ԿԻՊՐՈՍԻ : ՈՐ ԷՐ ՏԷՐ ՊԵՐՈՒԹԻ Ե ԶՈՊՊԷԻ :
- /12 - V,2/ ԱՐԴ . | ՆՈՒԱՍՏՍ ՎԱՐԴԱՊԵՍԱՅ ԹԱԴԷ :
 ԶԵՆԻԿՍՆՈՒՆԴ ԳՈԼՈՎ | ՀԱԻՐ ԹԳԻՆ : Ե | ՆԱ
ՀՐԱՄԱՅԵԱՅ ՄԵՐՈՒՄ ՏՐՊՈՒԹԵՍ ՍԿԻԶԲՆ ԱՈ-
- /13 - V,3/ ՆԵԼ ԱՅՄՄ ԱՆԱՊԱՏԻ | . ՎՆ ԱՆԶԻՆ ԻՌՈՆ | Ի ԲԱՅ
ԵԼԱՆԵԼ Ի ՍՏՈՐԱՔԱՐՇՈՒԹԷՆԷ ԿԵՆՅԱՂՈՅՍ : Ե
 ՎՆ ՀՈԳԻՈ ՀՈԳԱԼ .:
- /14 - VI,1/ ԵԻ ԵՍ ՀՆԱԶՍԱՆԴ ԿԱՄԱԻՔ ԿԱՏԱՐԵՅԻ
ԶՀՐԱՄԱԵԱԼՆ : ՄԻՆՉԵ Ի ՅԱՆԳԵԼ ԱՄԵՆԱՅՆԻՆ :
ԱՐԴ ԱՂԱՉԵՄ ԶՆԱՄԵՆԵՍԵԱՆ
- /15 - VI,2 / ՎՆ ԱՅ : ՈՐՔ ՀԱՆՂԻՊԻՔ ԿԱՄ ԲՆԱԿԻՔ ԱՍՏ
ԶՅԱՈԱԶԱՍՍԱՅԵԱԼ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆՆ |
ԶԹԳԱՀԱՅՐՆ ԿՈՍՏ ՅԻՇԵՍԶԻՔ
- /16 - VII,1/ ԱՂԱԻԹԻՔ : | ՀԱՆԴԵՐՉ ՈՐԴԻՈՎՔ Ե ԶԱՐՄԻՔ |
 .: Ե ԶՄԵՐՍ ՆԻԱՍՏՈՒԹԻ ԶԻ ԲԱՂՈՒՄ
ՏԱՈԱՊԵՅԱ :
- /17 - VII,2 / ԹԵՊԷՏ Ե ՍԱԽՔՆ ԱՐՔՈՒՆԱԿԱՆ ԷՐ, ԱՅԼ |
 ՏԵՂՍ ԴԺՈՒԱՐ, Ե | ԵՍ ՅԱԻՈՏ ԱՆՉԱՄԲ ՎՆ
 ՅՈՒՍՈՆ Ե ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ
- /18 - VIII,1/ ՅԱԻՓԱՐ ԿԱՄԱԻՔ ԱՇԽԱՏԷԻ : ԱՂԱՉԵՄ ԱՆՏԵՍ
ՉԱՈՆԵԼ ԶՄԵՐՍ ՏԱՈՒԱՊԱՆԱՔ :
- /19 - VIII,2/ Ե ՏՐ ՅՍ ԱՄԵՆԵՅՈՒՆ ՈՂՈՐՄԵՍՅԻ : ԱՄԷՆ : |
 ԿՄ | | | ԼՐՉ :

Ընթերցում.

- /1/ Ի թվ^{ին} ՈՂ [690 = 1241 թ.]:
- /2/ † Շինեցաւ տաճարս Մոփք Փրկչին եւ անապատս
 հրամանաւ եւ ծախիւք թագաւորահարն Կոստ^[անդին] իւր տուն
 աղաւթից, /3/ ըստ] Տեան հրամանի, թէ՛ Որ ոչ առնու զխաչ իւր եւ
 գա[յ] զկնի իմ, չէ՛ ինձ արժանի, կամ՝ Որ սիրէ զուստր եւ զդուստր,

չէ՛ /4/ ինձ արժանի: Արդ՝ սա բազում անգամ ի մահ եղեալ զանձն <ի> վճան աշխարհիս եւ հաստատութեան /5/ եկեղեցեաց, ըստ այնմ, [թէ՛] Հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերա[յ] ոչխարաց, եւ ըստ[ի] Պաւղոսի, թէ՛ Այնչափ սիրեաց /6/ Աստուծո՞ զաշխարհ, մինչ եւ զՌոբին իւր Միածին ետ: Սապէս եւ սա արար՝ հոգալով վճան հաւատացելոց: Եւ ինքն սիրեաց զվիա/7/նանալ՝ ընդ անձին եւ ընդ Աստուծոյ խաւսելով. ըստ այնմ, թէ՛ Չանարեւոթի՛նս իմ պատմեցից եւ հոգացայց վճան մեղաց իմոց. եւ թէ՛ Բա/8/րի է նստել լիկ միայն ի տան, տալ հողո[յ] գրեթան, զի կա[յ] յոյս:

Արդ՝ ունէր սա :Ե: [5] որդի եւ :Գ: [3] դուստր: Չմի որդին Աստուծով թագաւորեցուցանէ Հայոց /9/ զպանծալին եւ զգեղաղէշն եւ զլին առաքինութեամբ զՀէթում, եւ զԲ[2-]որդն զԲարսէղ՝ արքեպիսկոպոս թագաւորութեան, եւ զԳ[3-]որդն Սմբատ՝ սպարապետ, եւ զԴ[4-] /10/ որդն Աւշին՝ պայլ, եւ զԵ[5-]րորդն Լեւոն՝ իշխանաց իշխան:

Եւ զաւագ դուստր իւր կուսան յարդարէ ի կարգս կրանաւորութեան, /11/ եւ զմիւսն ամուսնացուցանէ ընդ թագաւորին Կիպրաց[ւ]ոց, իսկ զԳ[3-]որդն տա[յ] կնութեան պայլին Կիպրոսի, որ էր տէր Պերութի՛ եւ Յոպպէի:

/12/ Արդ՝ նուաստս [ի] վարդապետաց Թադ՝, ձեռն[ա]նունդ գոլով հար թագաւորին, եւ նա հրամայեաց մերում տրպութեանս սկիզբն առ/13/ նել այսմ անապատի վճան անձին իւրո[յ] ի բաց ելանել ի ստորաքարշուրջն կենցաղոյս եւ վճան հոգո[յ] հոգալ: /14/ Եւ եւ հնագանդ կամաւք կատարեցի զհրամա[յ]եալն մինչեւ ի յանգել ամենայնին: Արդ՝ աղաչեմ զՆամենեսեան /15/ վճան Աստուծոյ, որք հանդիպիք կամ բնակիք աստ, զյառաջասացեալ իշխանաց իշխանն՝ զթագաւորահայրն Կոստանդին յիշեսցիք /16/ աղաթիւք, հանդերձ որդովք եւ զարմիւք: Եւ՝ զմերս ն՛ւաստութի՛նս, զի բազում տառապեցա[յ]. /17/ թեպէտ եւ ծախքն արքունական էր, այլ տեղս՝ դժուար, եւ ես ցաւոտ անձամբ վճան յուսո[յ] եւ Յարութեան /18/ յաւժար կամաւք աշխատէի. աղաչեմ անտես չառնել զմերս

տառապանակաք: /19/ Եւ Տէր Յիսուս ամենեցուն ղորմեցոյի: Ամէն:
(ԿՄ ԼԴԶ)

Чунакова Ольга Михайловна, Ин-т Восточных рукописей
РАН
(Չունակովա Օլգա)

МАНИХЕЙСКИЕ РУКОПИСИ НА ИРАНСКИХ ЯЗЫКАХ В СОБРАНИИ ИВР РАН

И. А. Орбели был создателем и первым руководителем ЛО ИВР АН СССР (ныне ИВР РАН), образованного в 1956 г. на базе Азиатского музея. При нем одним из важнейших направлений в деятельности Института стало научное описание рукописных памятников, их изучение и публикация. В настоящее время рукописная коллекция Института, являющаяся крупнейшей в России, содержит более ста тысяч единиц хранения на 65 живых и мертвых языках.

Почетное место в этой коллекции занимают манихейские рукописи IV-XII вв. на иранских языках, найденные в Турфанском оазисе в начале XX столетия. Большинство из них написано на среднеперсидском и парфянском, которые являлись официальными языками восточноманихейской церкви. Имеются также рукописи, написанные на согдийском, который, наряду с древнетюркским (уйгурским), был языком большинства восточноиранских манихеев. Коллекция среднеиранских манихейских документов ИВР РАН составлена преимущественно из материалов, полученных при содействии русских должностных лиц в Восточном Туркестане (Н. Ф. Петровского, А. И. Кохановского, Н. Н. Кроткова и др.). Вторым источником создания этого фонда послужили материалы, полученные экспедицией С. Ф. Ольденбурга в Восточный Туркестан в 1909-1910 гг.

Манихейские фрагменты, хранящиеся в ИВР, небольшие по размеру. Они написаны на бумаге черной тушью, чаще всего красивым почерком. На отдельных документах имеются фрагменты

миниатюр, выполненных белой, красной, синей, голубой и золотой краской, причем краски хорошо сохранили свой цвет и блеск. Многие фрагменты представляют собой мелкие обрывки, содержащие один или несколько знаков, что делает невозможным их чтение и интерпретацию. Колофоны в этих рукописях не сохранились.

Первым издателем манихейских документов коллекции был директор Азиатского музея К. Г. Залеман (1849-1916 гг.), опубликовавший самые крупные фрагменты, состоящие из целых страниц – всего тридцать шесть документов на среднеперсидском и парфянском языках, а также четыре фрагмента на согдийском. Опубликованные им отрывки из космогонических гимнов, гимна о втором пришествии Иисуса, гимна Живой Душе, посланникам, а также список поминальных речей и молитв дали ценный материал для понимания манихейской религии. Около двадцати согдийских манихейских фрагментов, написанных манихейским и собственно согдийским письмом, были изданы А. Н. Рагозой в 1980 г. Один двойной лист, сохранивший среднеперсидский текст «Книги гигантов» и изложение манихейских догм, издан В. Зундерманом в 1987 г. Текст, содержащий изложение манихейских догм, обнаруживает явную общность с антропологическими представлениями китайского «Манихейского трактата» и коптской «Кефалайи».

Среди остальных документов коллекции на западноиранских языках можно выделить фрагменты среднеперсидских догматических трактатов, сходных с парфянскими сочинениями «Трактат о душе» и «Трактат об Уме Свете», фрагмент космогонического гимна, отрывок из рассказа о миссионерской деятельности учеников Мани, фрагмент эсхатологического сочинения. Большинство других фрагментов являются отрывками из гимнов или молитв. Адресатов некоторых гимнов установить не удастся из-за слишком общего и неконкретного содержания фрагментов.

Таким образом, фрагменты, хранящиеся в ИВР РАН, представляют манихейские сочинения разного содержания и разной жанровой принадлежности. Отдельные документы обнаруживают сходство с манихейскими фрагментами на парфянском, согдий-

ском, уйгурском и китайском языках, хранящимися в других коллекциях.

Научная ценность этих рукописей в том, что они могут быть использованы для изучения сути восточного манихейства, реконструкции манихейских текстов, изучения взаимовлияния и трансформации манихейских источников.

Кроме того, манихейские документы представляют особую ценность для иранского языкознания. В среднеиранских языках турфанских рукописей отсутствуют семитические идеограммы, а в их орфографии преобладает фонетический принцип, что дает представление о фонетике и позволяет видеть морфологическую структуру слова. Среднеперсидский и парфянский манихейский диалектально отличаются от среднеперсидского пехлевийского и парфянского языка надписей. Данные манихейских текстов с успехом использовали для языковых исследований многие иранисты (В. Б. Хеннинг, М. Бойс, Г. С. Асатрян и др.).

Хотя большая часть фрагментов 100 лет назад была опубликована К. Залеманом, возникла необходимость нового издания. Дело в том, что К. Залеманом были изданы не все фрагменты, при издании им была использована транскрипция еврейскими буквами, не отражающая адекватно иранскую письменность, а изданные тексты переведены им на немецкий и латинский, – на русский язык эти тексты до сих пор не переводились.

Остается добавить, что опубликованное в 2011 г. издание «Манихейские рукописи из Восточного Туркестана. Среднеперсидские и парфянские фрагменты» вышло в серии «Памятники письменности Востока», первоначальное название которой – «Памятники литературы народов Востока». Эта серия была основана в 1959 г., и у истоков ее создания был И. А. Орбели.

Պաշտօնեան Անի, «Անիի ֆրանսական հնագիտական արշաւախումբ» (Փարիզ)

ԱՆԻԻ ՎԻՄԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ՅՈՎՍԷՓ ՕՐԲԵԼԻԻՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Անիի մէջ մինչեւ մեր օրերը հասած վիմագիր արձանագրութիւններուն թիւը կը հասնի մօտաւորապէս երեք հարիւր միաւորի, եթէ նկատի առնենք նաեւ քաղաքին զանազան տեղերը գտնուած բեկորները: Ասոնց մեծամասնութիւնը հայատառ արձանագրութիւններ են՝ փորագրուած մայրաքաղաքի յուշարձաններու վրայ՝ սկսեալ թագաւորական շրջանէն մինչեւ քաղաքին անկումի տարիները, այսինքն՝ աւելի քան չորս դարու ժամանակաշրջան մը:

Նախ կուգեմ անդրադառնալ Յ. Օրբելիի պատրաստած Դիւանի մէջ մտած արձանագրութիւններու ներկայ վիճակին մասին: Ասոնց մէկ մասը բոլորովին կորսուած է այսօր: Կան քանի մը ուրիշներ որոնք յայտնաբերուեցան կա՛մ մասնակի պեղումներու ժամանակ եւ կա՛մ որոշ նորոգութեան աշխատութիւններու միջոցին:

Ինչպէս Օրբելի կըսէ, Անիի ընկերային կեանքի վերաբերող շատ մը տուեալներ կը պակսին այսօր մեզի: Քանի որ պատմաբանները յաճախ չեն անդրադառնար իրենց համար այնքան սովորական նկատուած ամենօրեայ հարցերու կամ իրողութիւններու:

Արդեօ՞ք այս կարեւոր պակասը որոշ չափով չեն կրնար լրացնել արձանագրութիւններու բովանդակութիւններու ուսումնասիրութիւնները: Յաճախ մեզի ծանօթ աշխատութիւնները կը բաւարարուին թուականներու կամ յիշատակուած անձերու ու վայրերու անուններու քննութեամբ:

Վիմագիր արձանագրություններու տեղագրութիւնը յուշարձաններու արտաքին ճակատներուն վրայ իրենց գրաւած տեղը արդէն գուշակել կու տայ որոշ դասակարգային անգիր օրէնքներու գոյութիւնը ընկերութեան մէջ: Իրենց լեզուն եւ գործածուած բառամթերքը, նոյնիսկ գրեթէ ամեն գրութեան վերջաւորութեան դրուած օրհնութեան եւ անէծքի բանաձեւներու փոփոխութիւնները անմիջականօրէն կը հետեւին եւ կ'արձագանգեն քաղաքին պատմական, ընկերային իրադարձութիւններուն:

Բաւական թիւով արձանագրութիւններու մէջ կը կարդանք վանքերու եւ եկեղեցիներու տրուած նուէրներու եւ անոնց փոխարէն նուիրատուներու կամ իրենց ազգականներու հոգուն փրկութեան համար խոստացուած աղօթքներու մասին: Այս նուէրները յաճախ շահաբեր կալուածներ են որոնք կա՛մ արդէն կը պատկանէին նուիրատուին, կա՛մ ալ իր կողմէ մասնաւոր ծախսու առնուած էին հաստատութեան նուիրելու համար: Ինչպէս՝ գիւղ մը, խանութ մը, այգի մը, կամ ձիթահան մը: Բայց երբ պատմական իրադարձութիւններու արդիւնք ընկերութիւնը տնտեսապէս կը տկարանայ կը փոխուին նաեւ նուէրներու քանակն ու որակը, որոնք կը դառնան աւելի համեստ, երբեմն՝ քանի մը անասուն միայն:

Յաճախ Անիի շուրջը գտնուող Բագնայրի կամ Հոռոմոսի նման վանքերու վիմագիր արձանագրութիւններու մէջ կը գտնենք մայրաքաղաքի տնտեսական կեանքին վերաբերող տեղեկութիւններ ինչպէս զանազան արհեստաւորներու թաղերու բաժանումը. *դարբնոյ փողոց, կաւշկակարոց, նալպնդոց* կամ *կաստնոց* ... որոնք թէ՛ արհեստներ կը նշեն, թէ՛ ալ թաղեր:

Անկասկած, վիմագիր արձանագրութիւններու պատմական եւ ընկերային նշանակութիւնները տակաւին լիովին չեն բացայայտուած:

Պետրոսյան Համլետ, Երևանի պետ. համալսարան

ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼԻՆ ԵՒ ԱՐՅԱԽԻ ԽԱՉՔԱՐԱՐՅՈՒՆ
ՊԱՏԿԵՐԱՔԱՆԴԱԿԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ

Արցախի խաչքարային պատկերաքանդակը խաչքարային մշակույթի ամենաառանձնահատուկ դրսևորումներից մեկն է: Սովորական մահկանացուների պատկերքանդակները նման բազմաքանակությամբ և բազմազանությամբ պատմական Հայաստանի որևէ այլ տարածքում համարյա վկայված չեն: Պատահական չէ, որ երիտասարդ Հովսեփ Օրբելին 1909 թ. Խաչեն կատարած գիտական գործուղման ժամանակ հատուկ ուշադրություն դարձրեց հենց այդ քանդակներին՝ դրանով իսկ սկիզբ դնելով նաև խաչքարերի հետազոտությանն ընդհանրապես: Օրբելին թեև սահմանափակվել է Խաչենի ընդամենը երեք հուշարձաններով (Կոշիկ անապատ, Հավապտուկ, Գանձասար, այսօր ակնհայտ է, որ խաչքարային պատկերաքանդակը բնորոշ է Արցախի խաչքարային դպրոցին ընդհանրապես:

Հետազոտողը թեև ծանոթացել և նկարագրել է ընդամենը տասներեք հորինվածք, սակայն մինչև վերջերս էլ այն մնում էր Արցախի խաչքարերի այդ յուրօրինակ դրևորմանը նվիրված ամենահամապարփակ ուսումնասիրությունը: Այդ կերպարների օրբելիական նկարագրությունը՝ քանդակների տեխնիկական կատարման, կեցվածքի, տարազի ու սպառազինության մանրամասն նկարագրությամբ, տիպաբանությամբ և հնարավոր գուգահեռների ցուցումով այսօր էլ մնում են անգերազանցելի:

Օրբելին նախ փորձել է պատասխանել այն հարցին, թե ինչու հենց Խաչենում են դրանք հանդիպում: Ուշագրավ է նրա դիտողությունն այն մասին, որ այդ սիրված թեման ունի խոր ար-

մատներ: Չնայած նյութի հետագա ավելացմանը՝ այդ ուշագրավ երևույթի արմատները այդպես էլ մնում են չպարզված:

Երկրորդ խնդիրը որ դրել է հետազոտողը՝ դա պատկերաքանդակում պատկերված կերպարների ինքնության խնդիրն է. ովքե՞ր են պատկերված: Ցավոք, հետազոտողը այդպես էլ վերջնական եզրահանգման չի եկել. նա կարծում է, որ դրանք պատկերում են կամ խաչքարը կանգնեցնողներին, կամ էլ նրանց, ում նվիրված էր խաչքարը:

Արցախի խաչքարերի պատկերաքանդակի հետագա հետազոտությունը (Գ. Կարախանյան, Բ. Ուլուբաբյան, Շ. Մկրտչյան, Հ. Պետրոսյան, Ս. Կարապետյան) մեծաքանակ նյութ և նոր մեկնաբանություններ է հավելել գիտնականի կատարածին, և անշուշտ այսօր երևույթի գիտական նկարագրություններն ու մեկնություններն ավելի մանրամասն են և հիմնավոր:

Այդուհանդերձ այս ապարեզի օրբեյիական ժառանգությունը դեռ մնում է մինչև վերջ տեսականորեն չյուրացված ու որոշ չափով չմեկնաբանված, հանգամանք, որից օգտվում են նաև աղբբեջանցի «հետազոտողները»՝ Արցախի խաչքարերը «աղվանականացնելու» իրենց փորձերում:

Մարգարյան Գագիկ, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և
ազգագրության ին-տ

ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼՈՒ ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԸ

Հայկական վիմագրերի ժամանակակից գիտական սկզբունքներով ու մեթոդներով հավաքման, վերծանության ու հրատարակման գործընթացի սկզբնավորողը մեծագույն հայագետ Նիկողայոս Մառն էր: Մակայն բազմաբնույթ գիտական հետաքրքրությունները նրան հնարավորություն չընձեռեցին առավել

լայնորեն զբաղվելու հայկական վիմագրագիտությամբ: Հայագիտության այս կարևոր բնագավառում ունեցած գիտելիքները, փորձը և այդ ուղղությամբ ծրագրերի իրականացումը Մառը վստահեց ու փոխանցեց իր լավագույն աշակերտներից մեկին՝ Հովսեփ Օրբելուն:

Դեռ ուսանողական տարիներին կատարած ուսումնասիրություններով նա լուրջ հայտ ներկայացրեց՝ ապագայում լայնահուն ու խորագիտակ մասնագետ դառնալու: Արդեն 1908 թ. Ռուսաստանի Ժողովրդական լուսավորության նախարարության ամսագրում լույս տեսավ Օրբելու վիմագրագիտական առաջին հոդվածը՝ նվիրված մ. թ. ա. 391 թ. Իդալիական հունարեն արձանագրության մի շարք խնդիրների քննությանը: Սակայն հաջորդ իսկ հոդվածն արդեն արժարժում էր հայերեն վիմագիր նյութը: Դա Գիտությունների Կայսերական Ակադեմիայի Տեղեկագրում 1909 թ. տպագրված «Нефритовая кинжальная рукоять с армянской надписью» հոդվածն էր, որտեղ քննության էին առնվում Թիֆլիսի Կովկասյան թանգարանում պահվող դաշույնի բռնակին փորագրված հայերեն չորս փակագրերը (ՀԱՄԱՆ ՋԱԼԱԼ ԻՇԽԱՆ ԽԱՉԵՆՆ): Նույն ամսագրի հաջորդ համարում տպագրվեց առաջինի բովանդակային շարունակությունը և զարգացումը կազմող «Асан Джалал, князь Хаченский» ծավալուն հոդվածը, որտեղ հեղինակը մեշապես օգտագործել է վիմագրական սկզբնաղբյուրները:

Ուսման տարիներին Հովսեփ Օրբելին ձեռք էր բերել վիմագրագիտական խոր գիտելիքներ, քաջածանոթ էր այդ բնագավառի միջազգային փորձին և նվաճումներին, սակայն դաշտային հավաքչական աշխատանքի փորձառություն ու հմտություն սկսեց յուրացնել 1906 թ. իր ուսուցչի հրավերով Անիի հնագիտական արշավախմբի աշխատանքներին մասնակցելու տարիներին: Պեղումներից հայտնաբերված և հուշարձանների որմե-

րին զետեղված վիմագիր հսկայածավալ նյութի ուսումնասիրությունը դարձավ նրա գիտական գործունեության առաջիկա տարիների կարևորագույն բաղկացուցիչը:

Օրբելու համար դաշտային աշխատանքների կարևոր փուլ հանդիսացավ ուղևորությունը կենտրոնական Արցախ՝ Խաչեն: Ն. Մառը ծանոթանալով Օրբելու առաջին հոդվածների ձեռագրերին և, թերևս, հիմնավոր պատկերացում կազմելով վերջինիս մասնագիտական կարողությունների մասին, 1909 թ. նրան գործուղում է Արցախ՝ իր մշակած ծրագրի համաձայն կատարելու հայկական հուշարձանների ուսումնասիրություն և վիմագրերի հավաքում: Ուսուցչին ներկայացրած հաշվետվության մեջ Օրբելին գրում է. «Հիշյալ կետերում [ծրագրում նշված – Գ. Մ.] իմ կողմից պատճենահանված է 220 արձանագրություն, ընդ որում, նրանց մի մասը մինչև օրս անհայտ է եղել»:

Անիի արշավախմբում և Արցախում աշխատած տարիներին ձեռք բերած հմտություններով, փորձով ու գիտելիքներով զինված Հովսեփ Օրբելին հավաքչական ու հետազոտական լայն գործունեություն սկսեց Շիրակի տարածաշրջանում, որի արդյունքները փառահեղ էին: 1913 թ. «Քրիստոնյա Արևելք» հանրահայտ ամսագրում լույս տեսավ Շիրակի մի շարք նշանավոր հուշարձանների՝ Բագավանի, Բագարանի, Ալամանի, Մրենի, Արուճի VII դարի կարևորագույն շինարարական արձանագրությունների հմտալից, վիմագրագիտական համակողմանի քննությամբ զուգորդված հոդվածաշարը:

Հաջորդ՝ 1914 թ., նույն հանդեսում հրապարակվեց ևս մի հոդվածաշար, որում գիտական բարձրաժճեք վերծանություններով ու վերլուծություններով ներկայացվում են VII-X դդ. մի շարք վիմագրեր՝ Ս. Հոփսիմեի տաճարի Կոմիտաս կաթողիկոսի, Բագարանի եկեղեցու հիմնադիր Բուտի, Կարսի Նախճավանի ստորգետնյա դամբարանում գտնված Արտավազդ Կամ-

սարականի տապանաքարի, Անիի Պալատական եկեղեցու երկու շինարարական ուշագրավ վկայագրերը:

1915-1917 թթ. «Քրիստոնյա Արևելք»-ում հրատարակվեցին նաև այլ, աղբյուրագիտական մեծ արժեք ունեցող տարբեր դարերի արձանագրություններ:

Նշված հրատարակություններով Հովսեփ Օրբելին հող էր նախապատրաստում իր ուսուցչի ու իր գլխավոր երագանքի՝ հայերեն արձանագրությունների «Դիվան»-ի մատենաշարի համար: Այս գործի որպես առաջին նմուշ կարելի է դիտարկել Մարմաշենի վանքի վիմագրերն ընդգրկող պրակը, որն Անիի հնությունների թանգարանի հրատարակությամբ լույս տեսավ 1914 թ.:

Հովսեփ Օրբելու վիմագրագիտական ամենաձավալուն գործը դարձավ Շիրակի հայկական արձանագրությունների ժողովածոյի պատրաստումը, որը, ցավոք, լույս տեսավ միայն 1966 թ. որպես «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի առաջին հատոր:

Հայ վիմագրագիտության մեջ անվանի գիտնականի ունեցած մեծ ներդրումը ոչ միայն նրա մեծարժեք հրատարակություններն են, այլև, ինչպես նշում է երջանկահիշատակ վիմագրագետ Ս. Բարխուդարյանը, այն, որ նա «...մշակեց և հիմք դրեց գիտական նոր մոտեցման դեպի այդ սկզբնաղբյուրները և ապա մշակեց նրանց հավաքման ու հրատարակման համար ժամանակակից գիտության բարձր պահանջների ոգով սկզբունքներ և մեթոդներ, որոնք ուղեցույցներ դարձան հետագա ուսումնասիրողների համար»:

Վիմագրագետ Օրբելուն մասնագիտական ուշագրավ բնութագիր են տվել նշանավոր գիտնականներ Ն. Մառը, Ս. Օլդենբուրգը և Ի. Կրաչկովսկին 1924 թ. Ռուսաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի Տեղեկագրում հրատարակված «Записки об уче-

ных трудах И. А. Орбели» հողվածում «Անիի հնությունների թանգարանի երկրորդ՝ վիմագրական բաժինը Օրբելու ուշադրությունը գրավեց այն աստիճան, որ Մառը հրաժարվեց Անիում սկսած իր համար գլխավոր գործից՝ Անիական արձանագրությունների հավաքածո կազմելուց, այն ամբողջապես հանձնեց Օրբելու ձեռքը»:

Միմոնյան Հակոբ, ՀՀ ՄՆ Պատմա-մշակութային ժառանգության գիտա-հետազոտական կենտրոն

ՇԵՆԳԱՎԹԻ «ՀՐՈ ՏԱՃԱՐԸ»

Շենգավիթը հիմնվել է մարդու բնակության համար բացառիկ նպաստավոր վայրում, Հրազդան գետի ձախափնյա, բարձրադիր, երեք կողմից ձորակներով շրջապատված հրվանդանի վրա, Կողբի աղի հանքերի հարևանությամբ: Հրազդան գետը սննդի և ջրի անսպառ աղբյուր էր: Գետը բնակիչներին և ընտանի կենդանիներին ապահովել է խմելու ջրով, ծառայել մշակելի դաշտերն ու այգիները ոռոգելու համար, լուծել տնտեսական նպատակների համար անհրաժեշտ ջրի խնդիրը, բնակիչներին ապահովել ձկներով (պեղումների շնորհիվ հայտնաբերվել են ձկների, այդ թվում նաև լճային մեծ ձկների ոսկորներ, որոնք անուղղակի վկայում են, որ շրջակա դաշտերը ոռոգելու համար կառուցել են ջրամբարներ՝ գետի ջուրը բարձրացնելու և ոռոգման նպատակով օգտագործելու համար, որտեղ էլ բնակվել են լճային ձկները): Մինչ այժմ հնագետները չեն անդրադարձել Շենգավիթի ծաղկման և առևտրի խթանման այնպիսի հանգուցային խնդրին, ինչպիսին էին աղի՝ գետնի մակերեսին մոտ գտնվող հարուստ հանքերը, որոնք շահագործվել են մինչև XX դ. 60-ական թվականները: Աղը բրոնզի դարում մեծ պա-

հանջարկ վայելող, մարդկանց և ընտանի կենդանիների համար կարևոր, մեծ արժեք ունեցող քիմիական սննդամթերք էր, որը զգալի եկամուտներ էր ապահովում շենգավթյան վերնախավին:

Ըստ Սմբատ Շահագիզի՝ Շենգավիթ քաղաքատեղին XX դ. սկզբին հայտնի էր *Գյալուր դալա* («Անհավատի ամրոց») անվամբ: Սա ուշագրավ փաստ է, որը վկայում է, որ քաղաքատեղին շրջափակող պարիսպները ժամանակին հստակ դիտվել են: 2012 թ. Շենգավիթի պեղումներն իրականացրել է հայ-ամերիկյան միացյալ արշավախումբը (համատնօրեններ՝ Ն. Սիմոնյան և Մ. Ռոթման):

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՎԱԾ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

Շենգավթում եղել են կրոնական կենտրոններ, կանոնակարգված ծիսակատարություններ, որի մասին են վկայում տասնյակ ատրուշանները, քարակերտ կուռքերն ու թրծակավե ու տուֆե արձանիկները, ինչպես նաև 2012 թ. Շենգավիթ հնավայրի հյուիս-արևմտյան հատվածում պեղված երկու տաճարական շինությունները:

ՀՐՈՍԱԿ

M:5 քառակուսու (դեկ. Ն. Սիմոնյան) վերին շերտում, գետնի մակերեսից ընդամենը 10-15 սմ խորությամբ բացվեց արտաքուստ 6×4,5 մ մակերեսով և 75 սմ հաստությամբ պատերով մի կառույց: Խնամքով կառուցված, ուղղանկյուն հատակագծով փոքրիկ սենյակը կողմնորոշված է հարավից դեպի հյուսիս: Սրա պատերի հիմքը կառուցել են երեք շարք դրված գետաքարերից և ճեղքած բազալտից, որոնց վրա բարձրացրել էին հում աղյուսե պատերը: Հում աղյուսների միջև մնացած ճեղքերը խցկել էին մանր գետաքարեր: Կառույցի հարավ-արևելյան անկյունում, հում աղյուսի շարվածքի մեջ հստակ ուրվագծվում է մի ուղղանկյուն փոսիկ: Սրա մեջ, ամենայն հավանականությամբ,

ամրացված է եղել գերան, որն ամրություն էր հաղորդել բարձր պատերին, կամ, թերևս՝ հիմք ծառայել երկրորդ հարկի համար: Քարաշար և աղյուսաշար պատերը ներքուստ ծածկված էին թեքությամբ հասակին ձուլվող կավասվաղով, որի վրա հստակ դիտվում է սև (մրապատ?) գույնը: Մև գույնը վկայված է նաև բազինի ճակատը զարդարող կավակերտ ռելիեֆների վրա:

Հարավային պատի կենտրոնական մասում 90 սմ լայնությամբ, հիանալի ձևավորված մուտքն է: Մուտքի կողային պատերը սվաղված էին մինչև երեք սմ հաստությամբ կավասվաղով: Դեպի կիսախավար, խորհրդավոր միջավայր են տարել մուտքից սկսվող երեք շարք աստիճանները, որոնք կառուցել են հում աղյուսով, կավով և գետաքարերով: Նախ շարել էին հում աղյուսը, ապա սրա վրա դրել էին կավաշաղախով ամրացված գետաքարերը՝ ստեղծելով դիմացկուն, մարդկանց ոտքերի հպումին դիմակայող հարթակ: Մուտքի դիմաց, փոքր ինչ դեպի հյուսիս-արևմուտք կավից և հում աղյուսներից ձևավորված կիսաալունաձև զոհարան-բազինն է՝ մոտ 50 սմ բարձրությամբ, որի վրա ամրացված է եղել կուռք-աստվածության փայտե արձանը (պահպանվել է արձանը կրող ուղղանկյունաձև բունը, որի մեջ թաղել-ամրացրել էին արձանի պոչուկը): Զոհարանի ճակատը խնամքով սվաղված էր և զարդարված ռելիեֆ պատկերներով, որոնք բնորոշ են շենգավթյան մշակույթի խեցեղենի զարդանախշին:

Բազին-զահարանի առջև, հատակի վրա, ստորին մասով հատակը ծածկող կավասվաղի մեջ թաղված էր թրձած կավից կերտված ատրուշան-կրակարանը՝ 75 սմ տրամագծով և 20 սմ խորությամբ (գիտական գրականության մեջ տարածված է *օջախ* անվանումը): Սրա պատերը ներքուստ ծածկված էին մրի շերտով, որոնք պահպանվել էին նաև լքված ատրուշանի մեջ խնամքով շարված ջարդված աղյուսների վրա: Կարմիր են

ներկված ստրուշանի արտաքին պատերը և պսակը: Աստրուշանի ներքին տարածքը նավի ցուկ հիշեցնող երեք ելուստներով բաժանված է երեք անհավասար մասերի և ունի երեքնուկի տեսք: Հավանաբար տարբեր չափերի այս բաժանմունքները խորհրդանշել են եռամիասնության գաղափարը՝ հայր, մայր, որդի:

Աստրուշանի դիմաց, հարավային պատին հպված, հուս աղյուսներով կառուցված է ցածր նստարան, որի առջև, մինչև ստրուշանն ընկած միջակայքում, հատակի վրա փռված է եղել նախշագարդ խսիր: Մուտքից աջ, կողքի դրված աղյուսներով կառուցված ավազաններ էին: Հարավային, բարձրադիր ավազանի մեջ անթեղել էին ստրուշանի սրբազան մոխիրը (ըստ հին հավատալիքների սրբազան ստրուշանում վառված կրակի մոխիրը չէր կարելի դուրս նետել, քանզի դրանք կարող էին շփվել պիղծ երևույթների հետ, ինչ կշարժեր աստվածների գայությունը): Շենգավթյան մշակույթի բազմաթիվ հուշարձաններում հավաստվել են մոխրով լցված պաշտամունքային հորեր, սակայն հուս աղյուսից ձևավորված ավազաններ, այն էլ կառույցի ներսում, հավաստվում է առաջին անգամ: Բագինի և ստրուշանի միջև ընկած էր սրբազան հեղումների համար գավաթը:

Հյուսիսային ավազանի ներսում հայտնաբերվեց կանաչ ապակու մանր բեկոր: Նշենք, որ նման երկու կանաչ ապակու բեկորներ հայտնաբերվել էին նաև սենյակի բարձր շերտերում: Տաճարի ներսում հայտնաբերված պաշտամունքային իրերից կարելի է առանձնացնել քարից կերտված ֆալլաձև կախիկ-հմայիլը, որը կարող էր պատկանել տաճարի քրմուհուն: Կառույցը հավանաբար եղել է տաճարական համալիրի կենտրոնական սենյակը, որի հարևանությամբ պեղվել է տնտեսական նշանակության արևելյան սենյակը:

АРХЕОЛОГИЯ В АБХАЗИИ НА РУБЕЖЕ XX-XXI ВВ.
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

После трагических событий грузино-абхазского конфликта 1992-1993 гг. археология в Абхазии, переживавшая до этого, на протяжении около сорока лет, настоящий подъем, находилась в состоянии коллапса. Напомним, что в ходе военных действий 22 октября 1992 г. был целенаправленно сожжен Абхазский институт языка, литературы и истории им. Д. И. Гулиа с богатейшими археологическими фондами, архивом и библиотекой, во время вооруженного конфликта и после его окончания погибли археологические базы в Тамыше, Цебельде, Сухуме, оказались уничтожены и разворованы музеи в городах Гагра и Гали, в школах республики. Во время войны погибли археологи М. Хварцкия и Л. Когония, ряд достаточно молодых ученых оказался вынужден уйти из археологической науки в политику или в другие сферы. По понятным причинам, республике, находящейся в блокаде и в состоянии послевоенной разрухи, было не до археологии. Ее возрождение в Абхазии относится к нач. 2000-х гг. и было обусловлено двумя взаимосвязанными факторами: регулярным (начиная с 2001 г.) проведением международных научных конференций и активным сотрудничеством абхазских археологов и научных учреждений с российскими учеными.

Сотрудничество абхазских и российских археологов после развала СССР возобновилось в 2001 г. благодаря проведению конференции, посвященной 75-летию Абхазского института гуманитарных исследований (АБИГИ) АН Абхазии, в которой приняла участие большая группа российских ученых. Именно продолжающиеся конференции в Абхазии (в год в республике проводится как минимум одна археологическая конференция), участие абхазских ученых в конференциях, проводимых в научных центрах РФ стали залогом восстановления и продолжения российско-абхазских науч-

ных контактов в сфере археологии. Кроме того, свою роль сыграли активная издательская деятельность и участие абхазских археологов в научных форумах в странах ближнего и дальнего зарубежья. В настоящее время в Абхазии опубликовано 3 сборника материалов конференций, полностью посвященных проблемам археологии Кавказа, работы по археологии выходят в свет и на страницах сборников материалов других конференций гуманитарной тематики. Статьи по проблемам археологии публикуются также в сборниках «Абхазоведение» (серия «Археология. История. Этнология», вышло 5 сборников) и в «Вестнике АН Абхазии» (вышло 2 выпуска). Необходимо также отметить издание научного наследия археологов Ю. Н. Воронова, Г. К. Шамба, М. Х. Хварцкия. В России в ежегоднике «Археологические открытия» создана спец. рубрика «Раскопки абхазских и российских археологов в Абхазии».

В результате в настоящее время на территории республики работает ряд археологических экспедиций, в том числе, совместных (российско-абхазских, а в ряде случаев – с участием археологов из стран Западной Европы). В республике функционирует Археологическая комиссия, принимающая отчеты и выдающая листы на право производства археологических работ.

Дадим краткую характеристику основным совместным проектам археологов Абхазии и РФ. В 2001 г. группой сотрудников Института археологии РАН (Ю. В. Горлов, И. М. Безрученко) совместно с Магнитогорским государственным университетом, Управлением ОИКН Абхазии и Абхазским институтом гуманитарных исследований АН Абхазии (Бжания Д. С.) были начаты работы на территории Сухумской крепости, в ходе которых удалось обнаружить остатки базилики эпохи Юстиниана. Работы были продолжены в 2002, 2005-2006 гг. Кроме того, этой же экспедицией проводились палеогеографические исследования берегов Сухумской бухты.

В 2002 г. были начаты работы совместной экспедиции Института археологии РАН, Абхазского института гуманитарных исследований АН Абхазии и, с 2008 г., Абхазского гос. музея во главе с А. Ю. Скаковым и А. И. Джопуа. В 2002 г. исследовались могиль-

ник IV-VI вв. и поселение эпохи средневековья в с. Ачандара Гудаутского района, также у местных жителей был получен комплекс предметов из разрушенного погребения V в. до н.э. Тогда же было обнаружено ранее неизвестное поселение эпохи поздней бронзы (XIV-XII вв. до н. э.) у с. Абгархук Гудаутского района, исследованное в 2003-2005 гг. В 2003 г. там же был обнаружен погребальный комплекс конца VIII в. до н.э. В 2005 г. были начаты работы на горе Джантух (пос. Акармара, г. Ткуарчал) в Восточной Абхазии на могильнике, функционирование которого по материалам раскопок в настоящее время можно отнести к XII-II вв. до н. э. В 2009-2012 гг. работы проводятся при поддержке Российского гуманитарного научного фонда (РГНФ). С 2009 г. в работах принимает участие археолог из Словакии А. Козубова (Братиславский ун-т им. Я. Каменского). В результате была получена огромная серия нередко уникальных предметов (в том числе, древнейшее железное изделие в Западном Закавказье, золотое подражание статеру Александра Македонского, золотая фигурка барана тончайшей ювелирной работы, многочисленные предметы мелкой пластики и т. д.), создана хронологическая колонка для памятника, выделен своеобразный локальный вариант археологической культуры. Особенно интересны целая группа предметов, связанных с культурой ранних кочевников, и неожиданно значительная для горной местности серия античного импорта. Кроме того, на горе Джантух было обнаружено поселение эпохи раннего средневековья, а на горе Лашкендар было проведено предварительное изучение храма, датированного VII в.

В 2003 г. были начаты работы совместной экспедиции Гос. музея Востока, Абхазского института гуманитарных исследований АН Абхазии и Абхазского гос. музея (с 2008 г.) на Эшерском городище (с. Нижняя Эшера на окраине г. Сухум) во главе с Г. К. Шамба, В. Р. Эрлихом, А. И. Джопуа, И. В. Ксенофонтовой. Работы проводились, в том числе, при поддержке РГНФ, до 2010 г. включительно. Полученные материалы важны для уточнения датировки начала греческой колонизации абхазской части побережья

Черного моря, а также выяснения характера взаимоотношений пришельцев, местного населения и ранних кочевников.

В 2010 г. сотрудники ИА РАН А. Ю. Скаков и Д. С. Коробов совместно с А. И. Джоуа (Абхазский гос. музей), А. Б. Белинским (ГУП «Наследие» Министерства культуры Ставропольского края) и Сабиной Райнхольд (Deutsches Archäologisches Institut, Berlin), проводили археологическую разведку в Кодорском ущелье Абхазии, в ходе которой был обследован ряд археологических памятников, в том числе, пострадавших от хозяйственной деятельности в течение последних десятилетий. В ходе работ был обнаружен неизвестный ранее памятник эпохи бронзы (святилище-?) между с. Амткел и Джампал близ въезда в ущелье.

В 2006, 2007 и 2009 гг. по гранту РГНФ сотрудник ИА РАН Ю. Б. Цетлин совместно с В. В. Бжания (Управление ОИКН) и В. К. Квициния (Абхазский гос. музей) исследовал средневековые гончарные горны в с. Атара, были раскопаны два производственных комплекса VII-XII вв.

Необходимо также отметить исследование византийских памятников Абхазии, в первую очередь, Нового Афона, проводимое группой российских и абхазских исследователей, в том числе, Е. Ю. Ендольцевой (Санкт-Петербургское отделение Российского института культурологии), О. Х. Бгажба (АБИГИ АН Абхазии), А. С. Агумаа (Управление ОИКН), А. Ю. Виноградовым (Институт всеобщей истории РАН), Д. В. Белецким (РГУ «Наследие Алании»). Предварительным итогом их работ стала монография 2011 г. «Искусство Абхазского царства VIII-XI веков».

В течение нескольких лет с 2001 по 2009 годы сотрудник Института археологии РАН Г. В. Требелева занималась созданием геоинформационной системы «Археологические памятники Абхазии». С абхазской стороны проект помогали реализовывать И. И. Цвинария (АБИГИ АН Абхазии) и А. С. Агумаа (Управление ОИКН). В 2010 г. Г. В. Требелева начала работу над проектом «Оборонительные сооружения средневековой Абхазии». В рамках

проекта проводится, в том числе, анализ химического состава связующего раствора в различных постройках.

Некоторые регулярно исследуемые памятники можно уже считать эталонными, а отдельные находки являются, без преувеличения, сенсационными. Эталонным памятником для региона уже стал Джантухский могильник эпохи поздней бронзы – раннего железа, функционировавший с XII до II вв. до н.э. Отметим также исследования Абгархукского поселения, демонстрирующего нам процесс формирования колхидских культур в эпоху поздней бронзы, изучение поселений Гульрипшского района, продолжение раскопок Гагринского могильника, новые погребения эпохи раннего железа в селах Куланурхва, Абгархук, Ачандара и Калдахуара. Новые исследования вынуждают на более обширном, чем ранее, материале поставить вопрос о существовании целого ряда родственных, но различных колхидских культур (бзыбская, ингуририонская и т. д.), входивших в кобано-колхидскую культурно-историческую общность. Регулярно проводящиеся работы на многослойном поселении эпохи бронзы – раннего железа на Холме Верещагина (с. Нижняя Эшера) и новые исследования Эшерского городища (на нем и в непосредственной близости от него был обнаружен ряд погребений эпохи античности) позволили по-новому взглянуть на проблему взаимоотношений греческих колонистов и местного населения. К сожалению, работы на территории Сухумской крепости, которые могли бы пролить свет на древнейшие страницы истории Сухума-Себастополиса-Диоскурии, ныне либо прекращены, либо ведутся крайне медленными темпами. Тем не менее, обнаружен интересный материал эпохи поздней античности. Кроме того, материал эпохи эллинизма обнаружен в Сухуме при работах 2003 г. по трассе ремонта газопровода. Уникальный позднеантичный и раннесредневековый материал обнаружен на разрушенном «черными археологами» могильнике в с. Ачмарда.

Эпоха средневековья в новых исследованиях на территории Абхазии представлена, кроме фундамента базилики VI в., руинами нескольких храмов более позднего времени (села Мухур, Сальме,

Микельрипш, Арасадзых, Лдзаа, Пшоухуа, Акуаска и др.), сложным архитектурным комплексом в Пицунде, раннесредневековыми могильниками в селах Ачандара и Куланурхва, керамической печью в пос. Гуандра.

Упомянем также исследования памятников бронзового века Абхазии – Апсарского поселения в Новом Афоне, пещеры Сандрипш в с. Ачмарда, грота Юпсы, «кургана» в с. Отхара, а также возобновление (в 2005 г.) работ на поселении Гуандра.

Совместная работа археологов разных стран способствует превращению древней истории данного региона из своего рода «служанки политики» в опирающуюся исключительно на факты и далекую от политических амбиций академическую науку. Оставаясь в рамках научного дискурса, необходимо отказаться от попыток подтвердить или опровергнуть исторические права того или иного народа на землю, избегать проявлений национализма и обоснования национальной исключительности. В целом, абхазоведение в настоящее время демонстрирует тенденцию отказа от участия на той или иной стороне в перманентно ведущихся «войнах памяти».

Тем не менее, существует ряд проблем, препятствующих дальнейшему плодотворному развитию археологии в Абхазии. Это - отсутствие в республике (за исключением Сухума, Нового Афона, Пицунды) функционирующей системы охраны археологических и историко-культурных памятников.

Расширение хозяйственной деятельности на территории Абхазии и идущие в республику инвестиции угрожают сохранности археологического наследия региона. В настоящее время уже ведутся масштабные работы по реконструкции Очамчирского военного порта, находящегося на территории комплекса археологических памятников – поселения эпохи средней бронзы (именно оно стало эпонимным памятником для выделения Очамчирской археологической культуры) и античного городища Гюенос. В течение нескольких лет обсуждается вопрос о строительстве новой шоссейной магистрали по трассе бывшей Военно-Сухумской дороги, т. е. через Кодорское ущелье. В этом случае под угрозу уничтожения

будут поставлены многочисленные разновременные памятники данного региона Абхазии.

Практически единственное место, где в какой-то мере осуществляется контроль за новым строительством со стороны Управления ОИКН Абхазии – это современный Сухум. Также в какой-то степени ситуация контролируется в тех городах, где существуют музеи, в которых имеются собственные археологи – Пицунда, Новый Афон, Гудаута, Гагра. Еще одну угрозу представляет собой «черная археология», имеющая свою «базу» на Кубани и планомерно осваивающая территорию Абхазии. Наконец, необходимо отметить, что в музеях и учреждениях Абхазии отсутствуют собственные кадры реставраторов. Соответственно, для обеспечения сохранения археологического наследия Абхазии, необходима помощь со стороны российских реставраторов, которая может осуществляться, к примеру, путем периодического командирования специалистов. Необходимо обратить внимание на проблему музеефикации обнаруженных археологических памятников.

- отсутствие полноценных публикаций эталонных памятников региона, интенсивно исследовавшихся в 1970-х – 1980-х гг. (Тамышское и Бамборское поселения, Башкапсарские рудники и др.).

- в археологической науке Абхазии практически отсутствуют молодые кадры. Уход из жизни в течение последнего десятилетия ряда достаточно крупных и опытных археологов (Г. Шамба, Н. Шенкао, Д. Бжания, А. Агумаа) отчетливо продемонстрировал всю остроту этой проблемы.

- опасность вызывает состояние музейного дела республики. Большинство музеев (кроме Абхазского гос. музея и Пицундского историко-архитектурного заповедника) уничтожено в военный и послевоенный период, единая система музеев на территории республики отсутствует (существуют также новые музеи в г. Новый Афон, Гудаута, Гагра, известны попытки восстановления школьных музеев), практически нет кадров профессиональных музейных сотрудников, не налажена реставрация находок и музейных артефактов. В настоящее время завершается реконструкция здания Аб-

хазского гос. музея и вопрос о создании новой экспозиции, сочетающей научность и туристическую привлекательность, выходит на первый план.

В качестве наиболее перспективных представляются следующие конкретные направления дальнейшей работы:

- Продолжение исследования Джантухского могильника, ставшего одним из эталонных памятников региона эпохи раннего железа.

- Продолжение исследования и возможно более полное введение в научный оборот богатейшего материала грандиозных поселенческих памятников региона эпохи поздней бронзы – раннего железа (Бамборское, Тамышское и Пичорское поселения).

- Возобновление раскопок и музеефикация Эшерского городища, а также проведение планомерных работ на территории современного г. Сухум, что позволит окончательно решить остающийся спорным вопрос о местонахождении древней Диоскурии.

- Возобновление исследования других античных памятников, в первую очередь, городища Гюэнос. Вопрос о характере греческой колонизации региона до сих пор остается дискуссионным.

- Исследование раннесредневековых памятников региона, в первую очередь, Ачмардинского некрополя, а также возобновление изучения памятников Цебельды.

- Возобновление изучения Великой Абхазской стены, что позволит решить спорный вопрос о времени её строительства и функционирования.

- Исследование византийских памятников региона, в первую очередь, Нового Афона и Пицунды.

- Исследование памятников, свидетельствующих о функционировании перевальных коммуникаций через Главный Кавказский хребет, в первую очередь, в эпоху раннего средневековья (Даринский и Мисимианский путь).

- Совместная публикация российскими и абхазскими исследователями огромного массива не введенного в научный оборот материала, хранящегося в собраниях Абхазии.

В археологии Абхазии в начале XXI века создан неплохой задел. Сумеет ли мы им воспользоваться – зависит только от нас.

Сударев Николай Игорьевич, Ин-т археологии РАН
(Մոսկուայի Ինստիտուտ)

НОВЫЕ ОТКРЫТИЯ ВОСТОЧНО-БОСПОРСКОЙ
АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ ИНСТИТУТА
АРХЕОЛОГИИ РАН

Традиционно, при изучении погребальных обрядов греческих городов Северного Причерноморья и Боспора, одним из основных направлений было «этническое». Иными словами, это – выявление среди погребений греческих некрополей памятников «смешанного типа», которые можно было бы связать с варварскими или с погребениями местного эллинизированного населения. Начало этому направлению положила работа М. И. Ростовцева «Эллинизм и иранство на юге России», в которой большое внимание уделялось влиянию «местного» иранского элемента на жизнь Боспора. Дальнейшее развитие оно получило в его же работе «Скифия и Боспор», которая и стала основополагающей при изучении погребальных памятников Боспора. В этой работе обобщены материалы исследований как некрополей греческих городов Боспора, так и некрополей сопредельных варварских территорий.

Погребальный обряд греческих городов Боспора обычно рассматривается как что-то единое, а отличия от этого «стандарта» определяется как признак варварского влияния. При этом за «эталон» обычно принимается усредненный погребальный обряд классических Афин. В то же время в различных греческих полисах Греции погребальные обряды сильно различались друг от друга. Кроме того, и в различных городах для разных категорий умерших использовались различные погребальные обряды.

Погребальные обряды «варварского» населения Северного Причерноморья зачастую тоже рассматриваются как нечто одно-

родное. Однако, ко времени греческой колонизации в Степях Северного Причерноморья обитали различные группы кочевников, у которых так же существовали различные погребальные обряды. И с разными греческими колониями Боспора соседствовали различные варварские племена со своими традициями. Внимательное изучение погребальных практик местного населения Боспора позволяет выделить локальные особенности различных племен. Мы можем выделить до четырех групп местного населения в Восточном Крыму накануне и в начале греческой колонизации. В Прикубанье, на территориях примыкающих к греческим колониям так же можно выделить не менее трех групп населения. В последнее время было выявлено и исследовано несколько новых варварских некрополей на территории, прилегающей к греческим колониям. Более того, в 2012 г. был исследован участок варварского предгреческого некрополя Гермонассы. Это позволяет воссоздать погребальные обряды местного населения и попытаться выяснить степень их проникновения в греческие города Боспора. Все это позволяет сравнивать погребальные обряды греческих городов Причерноморья не с абстрактными «варварами», а с вполне конкретными группами населения.

Таким образом, при внимательном изучении большая часть «отличий» в погребальных обрядах греков Боспора является не отличием между греками и варварами, а разницей в обрядах различных греческих городов, основанных разными метрополиями. В результате мы можем говорить о том, что в рядовых некрополях греческих городов большинство отличий связано с различиями между различными греческими традициями. В то же время в небольшом количестве прослеживаются и следы варварского проникновения. После объединения греческих колоний в рамках единого государства происходит «стандартизация» обряда, однако она более заметна в Пантикапее и на Европейском Боспоре, нежели на Азиатском.

В IV в. до н. э. на территории Боспора распространяются подкурганые «статусные» погребения знати. Они имеют много общего с погребальным обрядом Пантикапея. Ряд черт, объединяю-

щих их с со «статусными» погребениями номадов на наш взгляд вызваны именно их «статусностью», нежели непосредственным влиянием варварских обрядов. Эти погребения скорее показывают распространение влияния Пантикапейской знати на территорию Боспора, нежели варварские влияния.

Варданиян Арам, Ин-т Востоковедения НАН РА
(Չարդանյան Արամ)

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ АББАСИДСКОЙ АДМИНИСТРАЦИИ
В «АРМИНИИ» В ПЕРВЫЕ ГОДЫ ХАЛИФАТА
ХАРУН АР-РАШИДА (786-809 гг.)

В 786 г. скончался халиф ал-Хади, и его преемником стал другой сын халифа ал-Махди, Харун ар-Рашид (786-809 гг.). Приход последнего к власти ознаменовался кратким периодом борьбы за власть, которая вспыхнула внутри дома ‘Аббасидов. На верховную власть в халифате претендовал также родной брат Харуна, ‘Убайдаллах. Наши сведения о нем достаточно скудны, однако даже из того, что мы располагаем, можно заключить, что ‘Убайдаллах сумел составить своему брату Харуну должную конкуренцию в борьбе за власть, которая завершилась к 172 г. Х. (788/9 гг.), победой последнего. Отражение этого противоборства нашло свое отражение как в трудах историков того времени, так и на монетах. В частности, на монетах первых лет своего халифата, Харун ар-Рашиду пришлось воздержаться от использования титула *халиф*, а лишь довольствоваться титулом *ал-халифа ал-марди*, что стоит понимать как *легитимный халиф*. Помещая такой титул на своих монетах, Харун ар-Рашид стремился легитимизировать свое нахождение на троне. Эволюция титулатуры Харун ар-Рашида начальных лет правления этого халифа представлена на монетах, обобщенных в работах М. Боннера (1988, 1989). Титул *ал-халифа ал-марди* исчезает с монет Харун ар-Рашида лишь после 172 г., что явилось результатом завершения конфликта между братьями и установления

единоличного правления Харун ар-Рашида в халифате. Целью данного доклада является попытка выяснения условий и последствий достигнутого компромисса между Харун ар-Рашидом и его братом ‘Убайдаллахом.

Из источников известно, что залогом прекращения конфликта между братьями за власть, явились территориальные уступки, на которые пришлось пойти Харун ар-Рашиду в пользу своего брата. В частности, Харун ар-Рашиду пришлось отдать ‘Убайдаллаху в управление северную провинцию халифата, «Армению». О переходе «Армении» под юрисдикцию ‘Убайдаллаха упоминает, в частности, армянский историк Левонд (1982: 131): *«В дни его [Харун ар-Рашида] правления его брат Обедла стал его противником, и по причине их соперничества, он [Харун] разделил и дал брату Азербайджан и Армению, вместе с Вирком и Адуанком»*. Краткое упоминание об этом событии имеется и у арабских авторов, которые сообщают, что в 172 г. Х. Харун ар-Рашид отстранил от должности наместника «Армении» Язида ибн Мазьяда ибн Зайда и передал провинцию в подчинение своего брата, ‘Убайдаллаха ибн ал-Махди (Табари; Ибн ал-Асир). Язид ибн Мазьяд был назначен в «Армению» халифом ал-Хади в 170 г., а затем оставлен в должности Харун ар-Рашидом на протяжении 171 г. Х., что подтверждается не только нарративными источниками, но и монетами, известными из ал-Харунии. По Балазури, ‘Убайдаллах непосредственно наследовал Язиду ибн Мазьяду в должности наместника «Армении». Родственник этого Язида, Шарахил ибн Ма'н должен был занимать некий высокий пост в той же провинции около 170-172 гг. Х., что также подтверждается редкими медными монетами с его именем, происходящими из ал-Харунии (Vardanyan A. 2011).

Здесь интересен вопрос административных изменений, которые последовали ввиду перехода «Армении» в ведение ‘Убайдаллаха. По причине немногословности письменных источников по этому вопросу, основным источником, отчасти освещающим данный аспект, остаются немногочисленные монеты, происходящие из «Армении» и датированные этим временем (таблица).

Монеты с именем ‘Убайдаллаха ибн ал-Махди известны как из серебра, так и из меди. Основная часть его монет происходят из «Арминии», однако имеются также и медные монеты с его именем, без указания монетного двора и времени. Наиболее ранние монеты из «Арминии» датируются 172 г. Х., а именно годом начала правления ‘Убайдаллаха в провинции. На таких монетах центральная часть оборотной стороны заполнялась легендой: «*Мима амра бихи ал-амир ‘Убайдаллах ибн амир ал-му’минин*». До недавнего времени все известные серебряные монеты с именем ‘Убайдаллаха были известны только из монетного двора «Арминия». Предполагалось, что такая эмиссия должна была закончиться в 175 г. Х., когда административное управление провинции могло вновь перейти в непосредственное ведение Харуна ар-Рашида. Эта гипотеза поддерживалась тем фактом, что именно с этого года имя ‘Убайдаллаха перестает проставляться на халифских монетах «Арминии», а на монетах 175-177 гг. Х. появляется имя везира Харуна ар-Рашида, ал-Фадла ибн Яхьи ал-Бармаки (Nicol D. 1979). Однако в 2012 г. на аукционе Baldwin’s была предложена редкая монета с именем этого правителя, чеканенная в «Арране» в 182 г. Х. Здесь не только интересен сам факт появления монеты с именем ‘Убайдаллаха на дворе «Аррана» в 182 г. Х., но и изменение протокола центральной части оборотной стороны. На монете опущено, характерное для выпусков «Арминии», *мима амра бихи*, а *насаб ибн амир ал-му’минин* заменен *насабом ибн ал-Махди*. Изменение *насаба* для 182 г. Х., когда власть Харуна ар-Рашида уже ни кем не оспаривалась, возможно, могло иметь свой политический подтекст.

Монеты с именем ‘Убайдаллаха представляют собой важный источник для выяснения административных изменений, которые произошли в северных провинциях халифата в ранние годы правления Харуна ар-Рашида. Следует отметить, что именно с приходом к власти последнего происходят изменения в монетном деле региона. В первую очередь надо заметить, что еще с правления халифа ал-Хади на более чем десятилетие прекращается эмиссия халифских монет на монетном дворе «Аррана». В то же самое время

в период 169-171 гг. X. чеканятся монеты на монетных дворах Харунабада и ал-Харунии, на которых упоминаются наместники «Арминии», назначенные как ал-Хади, так и Харун ар-Рашидом. Интересен тот факт, что эмиссия этих двух дворов прекратилась в 171 г. и фактически неизвестна для 172 г., когда власть в регионе перешла к 'Убайдаллаху. Все же некоторые факты свидетельствуют в пользу того, что в планах властей имелось продолжение эмиссии таких монет и в последующие годы. Имеется пробная монета 173 г. X. с упоминанием монетного двора Харунабад (Vardanyan A. 2012), аналоги которой, по-видимому, так никогда и не были введены в широкий оборот. Объяснение этому феномену может скрываться в административных изменениях региона, связанных с приходом к власти в регионе 'Убайдаллаха, политического противника Харуна ар-Рашида. А именно, получив в управление «Армению» и «Арран», 'Убайдаллах первым делом поспешил избавиться от нововведений своего брата, который еще в бытность своего наместничества в Армении переименовал столицу Армении Двин в свою честь. Как следствие имело место прекращение эмиссии указанных выше монетных дворов. Другим важным шагом 'Убайдаллаха стала замена местных правителей на своих. Левонд сообщает, что 'Убайдаллах сам назначил в Армению своих полководцев. По крайней мере, мы можем сейчас говорить о четырех помощниках 'Убайдаллаха так или иначе упомянутых на монетах. Трое из них, Сулейман ибн Язид ибн ал-Асам ал-'Амири, 'Абд ал-Кабир ибн 'Абд ал-Хамид ал-'Адави и Дукла идентифицируемы также историческими источниками. На монетах имена 'Абд ал-Кабира и Сулеймана переданы в виде начальных букв их имен, *айн* и *син* соответственно. Об этих людях остались сообщения у армянских авторов. Так, Левонд сообщает, что после 'Абд ал-Кабира, правление которого ни чем примечательным не было отмечено, прибыл Сулейман, человек жестокий и жадный. Сам 'Убайдаллах утвердился в Барде (Партаве), а Сулейману доверил управление самой Арменией с резиденцией в Двине.

О Дукле или Ибн Доке армянских авторов, имя которого встречается на монетах 174 г., осталось короткое сообщение у автора 10-го века Степаноса Таронского (Асохика). Он повествует, что назначение Ибн Доке в Армению произошло после смерти католикоса Есайи, который умер в 790 г. По Левонду, Ибн Доке был греком и зятем упомянутого выше Сулеймана. Он восседал в городе Двин и находился в подчинении у Сулеймана.

И наконец, Наср ибн ал-Джахм, имя которого встречается на монетах того же 174 г. Х., в текстах не прослеживается.

Помимо изменений административного характера, ‘Убайдаллах также внес изменения в фискальную систему. Армянские авторы не раз упоминают, что налоги существенно выросли, и население было неспособно их выплачивать. Уже при Сулеймане размер налогов существенно увеличился. Подобное имело место также и при Дукле. Последний не только еще более ужесточил сбор налогов, но даже решил завладеть церковным имуществом. Армянские князья и католикос взмолились к Дукле, дабы тот ослабил бремя налогов, но тот был непоколебим. Многие, будучи неспособны выплачивать столь высокие подати, оставляли свои дома и становились беженцами. Около 12.000 человек покинули свои места и переправились в Византию. Страну были вынуждены покинуть даже некоторые княжеские дома, как, напр., представители рода Амадуни, Шапух и Хамам (Левонд; Степанос Таронский)

Все это указывает на то, что при ‘Убайдаллахе налоговая система подверглась серьезным изменениям. Налогообложение существенно ужесточилось по сравнению с тем, что существовало в предыдущие времена. Следует предположить, что в своих действиях ‘Убайдаллах придерживался самостоятельного подхода и не считался с мнением своего брата Харуна. Не исключено, что в те годы северные провинции халифата не выплачивали *харадж*, а сам ‘Убайдаллах мог иметь некий фискальный иммунитет по отношению к центральным властям халифата.

На монетах ‘Убайдаллаха нет упоминания халифа, Харуна ар-Рашида. Р. Фасмер считал, что этот факт мог свидетельствовать в

пользу независимого статуса 'Убайдаллаха в те годы. Сам 'Убайдаллах упоминается на монетах с патронимом *ибн амир ал-му'минин*, что, видимо, должно было пропагандировать его царское происхождение. Этим 'Убайдаллах также стремился подчеркнуть легитимность своей власти в регионе. Как было уже отмечено, на монете «Аррана» 182 г. этот патроним был заменен другим, *ибн ал-Махди*, где 'Убайдаллах указывал на свое происхождение от халифа. Использование старого насаба по истечении более чем 10-летнего периода уже не было оправдано и могло ввести в заблуждение людей несведущих в политической номенклатуре халифата того времени. В этой связи, редкие медные монеты с именем 'Убайдаллаха, чеканенные без обозначения двора и года выпуска, должны были появиться в период 172-175 гг. X., а именно когда на своих монетах 'Убайдаллах появлялся с насабом *ибн амир ал-му'минин*.

Известные сегодня монеты 'Убайдаллаха ибн ал-Махди, в то же время скудность сведений средневековых авторов, увы, не дают нам возможности внести определенность в вопросе административных и фискальных изменений, произошедших в «Арминии» в рассматриваемый период. В свете новых нумизматических обнаружений возникает вопрос длительности правления 'Убайдаллаха как в самой Армении, так и «Арране». Было ли его правление в обеих провинциях унитарным или же его утверждение в «Арране» последовало после его смещения в Армении? Как осуществлялся сбор налогов в провинциях, и какая их доля отправлялась в халифскую казну? Эти вопросы пока еще остаются без определенного ответа. Однако есть основания полагать, что в годы правления 'Убайдаллаха эти провинции могли претендовать на определенную автономию, т. е. существование самостоятельной административной единицы со своим собственным административным аппаратом и индивидуальной системой налогообложения.

**Վարդանյան Սվետլանա, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և
ազգագրության ին-տ**

ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼԻՆ ԲԱՆԱԳԵՏ-ԲԱՆԱՀԱՎԱՔ

Հովսեփ Օրբելու գիտական տարաբնույթ գործունեության մեջ առանձնանում է՝ հայ բանագիտության բնագավառում իրականացրած նրա անուրանալի վաստակը: Նա համարվում է Մոկսի բանահյուսական ժառանգության առաջին գրառողը: Ի դեպ, գրառումները նա իրականացրել է Մոկսում, դաշտային գործուղումների ընթացքում, որն էլ առավելագույնս արժևորել և արժևորում է նրա գրառած նյութերի սկզբնաղբյուրային կարևորությունը: Գործուղումը սեփական նախաձեռնությամբ չէր պայմանավորված, այլ ծրագրված էր Ս. Պետերբուրգում՝ Գիտությունների Կայսերական Ակադեմիայի կողմից: 1911 թ. Հ. Օրբելուն գործուղելով (ի դեպ, Ն. Մառի խորհրդով) Արևմտյան Հայաստան՝ նրան հետևյալ խնդիրներն են առաջադրել. հետազոտել ոչ միայն հեթանոսական, քրիստոնեական, մահմեդական հնագույն հուշարձանները, այլև բացահայտել հայ բարբառներից որևէ մեկի լեզվական յուրահատկությունները:

Մեկնելով հիշյալ տարածաշրջան՝ Հ. Օրբելին նախընտրեց Մոկսի գավառը: Ի սկզբանե նա իր առջև խնդիր էր դրել տիրապետել հիշյալ տեղավայրի լեզվաբարբառային յուրահատկություններին, քերականական կառուցվածքին: Հիշյալ աշխատանքները նա իրականացրել է բարբառային բառերի, բանահյուսական բնագրերի գրանցման և տեղաբնիկների հետ ունեցած ամենօրյա զրույցների ընթացքում: Կարճ ժամանակ անց՝ նա հստակեցրեց նաև նյութերի գրառման իր սկզբունքները. առաջնահերթ խնդիրը տառադարձության յուրահատկություններին տիրապետելն էր, այն պայմանավորված էր՝ հնչյունական արտասանական նրբերանգները ճշտորեն գրանցելու անհրա-

ժեշտությամբ: Նյութերի բնագրային անաղարտությունը պահպանելու գլխավոր գործոն նա համարում էր բարբառային յուրահատկությունների խորքային իմացությունը: Իսկ դա հնարավոր էր իրականացնել միայն բնագրերի ծագման ու կենցաղավարման բուն հայրենիքում: Ի սկզբանե նա քննադատական մոտեցում է հանդես բերել հատկապես Մոկսի բանահյուսական նյութերի այն գրառումների հանդեպ, որոնք իրականացվել են ոչ թե բուն Մոկսում, այլ արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում հանգրվանած մոկսեցիների միջավայրում. դրանք ենթարկվել էին լեզվախոսակցական տարաբնույթ փոխադրեցությունների: Ի դեպ, բնագրերը ոչ միայն գրառողների, այլև հրատարակիչների կողմից էլ ենթարկվել էին անհարկի խմբագրումների: Նյութերի բնագրային արժեքի պահպանման կարևորության բարձր գիտակցմամբ, նա անընդունելի է համարել Ա. Աֆանասևի, Ա. Գիլֆերդինգի, հայ իրականությանը հայտնի բանահավաքներ Գ. Շերենցի, Գ. Հովսեփյանի կողմից բնագրերում կատարված անհարկի միջամտությունները:

Այս ամենն աչքի առջև ունենալով, մեծ ջանքերի գործադրմամբ, Հ. Օրբելին, յուրացնելով Մոկսի լեզվաբարբառային յուրահատկությունները, կարևորելով հատկապես տառադարձության օրենքներին տիրապետելու անհրաժեշտությունը՝ ձեռնամուխ եղավ բանահյուսական նյութերի գրառման աշխատանքներին: Նրա գրառումներում անաղարտորեն են պահպանված տեղավայրի լեզվաբարբառային նրբերանգները: Գրառված նյութերն աչքի են ընկնում ժանրային բազմազանությամբ (հեքիաթներ, գրույցներ, առակներ, վիպերգեր, աշխատանքային, հարսանեկան, հոգևոր (Ալելույաներ), վիճակի երգեր, ասելուկներ, ճոճանց խոսք իրուց (առած-ասացվածքներ, ոճեր, դարձվածքներ, հանելուկներ): Նյութերը ներկայացված են նաև ռուսերեն լեզվով: Ի դեպ, Օրբելին ուշադրությունը կենտ-

րոնացրել է նաև Մոկսում բնակվող քրդերի լեզվի առանձնահատկությունների բացահայտման վրա: Նա կազմել է երկու բարբառագիտական բառարան՝ հայերեն և քրդերեն: Հիշյալ աշխատանքներից, սակայն, հրատարակվել են միայն ռուսերեն թարգմանությունները և ազգագրական ակնարկը (И. А. Орбели, Фольклор и быт Мокса, М., 1982):

Մոկսում և Վանում նա, մոտիկից շփվելով մոկացի գգրարների հետ, լսել է նրանցից Սասնա ծռերի մասին պատումներ, իսկ Մհերի դռան սեպագրերն ուսումնասիրելիս, առաջին անգամ լսել է նաև Փոքր Մհերի մասին տարածված ավանդական գրույցը: Քաջածանոթ «Սասունցի Դավիթ» վեպին՝ Հ. Օրբելին էպոսին ի մոտո առնչվում է 1939 թ. նրա 1000-ամյակի տոնակատարության ժամանակ: Հայաստանի կառավարության հանձնարարությամբ նա ստանձնում է հորեյանական միջոցառումները գլխավորելու պարտականությունները: Նա մեծ դեր է կատարում հատկապես «Սասունցի Դավիթ» համահավաք ժողովածոյի (հայերեն և ռուսերեն) հրատարակման գործում: Նրա խմբագրությամբ Երևանում լույս են տեսնում հիշյալ վեպի հայերեն և ռուսերեն հրատարակությունները: Հ. Օրբելու նախաձեռնությամբ ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչությունը Լենինգրադում տպագրել է «Սասունցի Դավիթ» ռուսերեն բնագիրը: Հորեյանական տարվա ընթացքում Հ. Օրբելին Խորհրդային միության տարբեր ժողովուրդների լայն շրջաններին է ներկայացրել «Սասունցի Դավիթ» վեպը: Նա նաև հողվածներով է հանդես եկել Խորհրդային Միության տարբեր վայրերում լույս տեսնող թերթերում ու ամսագրերում. «Правда»-յում 1939 թ. օգոստոսի 15-ին լույս է տեսել «Սասունցի Դավիթ», «Հայ ժողովրդի մեծ էպոսը», «Հերոսական էպոսը» հողվածները: Հողվածներ են տպագրվել նաև «Известия»-յում (1939 թ., 22 օգոստոսի), «Ленинградская правда»-յում

(1939 թ., 9 սեպտեմբերի), «Новый мир»-ում (1939 թ. № 9-ում), «Ворошиловградская правда»-ում (1939 թ., 11 սեպտեմբերի), Չեռնիգովի «Большевик»-ում (1939 թ., 8 սեպտեմբերի) և քաղում այլ քաղաքներում տպագրվող լրագրերում: Հ. Օրբելու նման նախաձեռնությունը պատմա-մշակութային կարևորությամբ էր պայմանավորված: Այն, անշուշտ, նպաստել է էպոսի միջազգային ճանաչմանը: 1956 թ., Երևանում լույս է տեսել Հ. Օրբելու «Հայկական հերոսական էպոսը» ուշագրավ հետազոտությունը: Աշխատության մեջ նա անդրադարձել է էպոսի բովանդակությանը, կերպարներին, վեր է հանել էպոսի պատմական միջուկն ու ձևավորման ընթացքը, էպոսի ժողովրդային էությունը, ժողովրդական լայն զանգվածներին յուրահատուկ արդարամտությունն ու մեծահոգությունը, Սասնա ծռերի առաքինությունները, «Սասունցի Դավիթ» էպոսի և այլ ժողովուրդների վիպական համանման պատումների միջև առկա ընդհանրությունները:

1956 թ. ԽՍՀՄ ԳԱ հրատարակչությունը լույս է ընծայել Հ. Օրբելու «Басни средневековой Армении» ռուսերեն լեզվով ժողովածոն: Ի դեպ, հեղինակն այն նվիրել է որդուն՝ Դմիտրի Օրբելուն: 1968 թ. Երևանում հետմահու լույս է տեսել Հ. Օրբելու «Միջնադարյան առակները» ժողովածոն: Հեղինակը նրանում ժողովրդական առակների վերաբերյալ կատարում է ինքնատիպ դիտարկումներ, ընդգծում նրանց մեջ առկա որոշակի սոցիալական միտվածությունը, սյուժեների տարածվածությունը, վեր են հանված նաև առակների ժանրային առանձնահատկությունները: Հ. Օրբելին ստանձնել էր նաև «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ»-ի ակադեմիական հրատարակության խմբագրի պարտականությունները: Նրա խմբագրությամբ 1959 թ. մինչև իր մահը՝ 1962 թ., լույս են տեսել հիշյալ հեքիաթների I, II, III հատորները: Հ. Օրբելու՝ մեծ գիտնականի, հայրենասերի կող-

մից իրականացված բանահյուսական նյութերի գրառման սկզբունքները, բանագիտական ուսումնասիրությունները բնավ չեն կորցրել իրենց արդիականությունը, իսկ բնագրերը հուսալի սկզբնաղբյուրներ են բանագիտական բազում խնդիրների լուսաբանման գործում:

Тер-Мартirosов Феликс, Ин-т археологии и этнографии НАН РА
(Տեր-Մարտիրոսով Ֆելիքս)

НЕСКОЛЬКО НАБЛЮДЕНИЙ О ДЕКОРЕ ХРАМА СВ. КРЕСТА НА ОСТРОВЕ АХТАМАР

Среди многочисленных заслуг И. А. Орбели особо выделяется исследование церкви св. Креста, расположенной на острове Ахтамар на озере Ван, в царской резиденции. Церковь выделяется особо богатым рельефным декором на внешних плоскостях стен. Как правило, все исследователи храма при рассмотрении рельефного декора обращались вначале к рассмотрению библейских изображений и затем уже пытались понять их связь с остальными образами, давая им то или иное определение. Поэтому в публикациях, при рассмотрении библейских сюжетов, прослеживается единство мнений исследователей, но в целом в исследованиях декор храма предстает в виде собрания образов различного плана: библейских и мифологических сцен, изображений сцен из народной жизни, изображений охотничьих трофеев или оберегов, изображений реальных и неизвестных персонажей. Декор храма нанесен в несколько регистров. Барабан купола украшен поясом разнообразных травоядных и хищных животных. Тут же изображены несколько человеческих голов. Второй пояс с фигурами животных и изображением человеческих голов размещен на четырех фасадах церкви, в верхней части стен под карнизом. Под четырьмя треугольными фронтонами изображены в полный рост большие фигуры евангелистов.

Под ними идет широкий пояс с изображением плетения виноградной лозы с кистями ягод, среди которых размещены фигуры людей и животных. Ниже пояса с виноградником из стен сильно выступают почти скульптурные изображения животных или протомы (голова) животных, среди которых изображена и человеческая голова. Фигуры расположены с большими интервалами. Между ними, окаймляя сверху вытянутые ниши в стенах, помещен растительный орнамент. Орнамент обрамляет и верхнюю часть оконных проемов. Под протомами, на уровне оконных проемов, расположен основной самый большой пояс декора с изображениями фигур царя, Христа, Богородицы, ангелов, святых, пророков, вперемешку с библейскими сценами. Под ними и между ними изображены животные, зачастую в геральдическом облике. Декор завершает пояс с изображением переплетенных виноградных лоз, который служит зрительной основой для постановки фигур главного пояса.

Данные о постройке церкви Св. Креста изложены в книге «История дома Арцруни», написанной в X в. армянскими историками Товма Арцруни и анонимным автором. В начале книги изложены судьбы мира и Армении с древнейших времен. После дано описание новых времен и рода Арцруни. Подобным образом начинается труд историка V в. Мовсеса Хоренаци «История Армении», посвященный Сааку Багратуни. Написание в этой же форме начала труда «История дома Арцруни» свидетельствует о желании основателей васпураканского царства показать свою независимость от армянского царства Багратидов и подчеркнуть легитимность власти рода Арцруни, право их династии на царство с древнейших, дохристианских времен. Как представляется, декор несет христианскую смысловую нагрузку. Рассматривая декор, зритель переводил взгляд от верхнего регистра к нижнему регистру, в которые были включены как ясные для всех христиан библейские сцены, так и характерные для Восточного христианства образы. Вверху на барабане церкви, окруженном синевой небес, был изображен вечный рай. Регистр декора под карнизом отражает начало временных событий. В поясе виноградника, также как и в Библии, показано, что

еще до становления христианства первоначально нужно было от мифологической власти древних богов перейти к новой форме правления над миром. Лишь после этого, человек получил власть над животными и людьми. При рассмотрении нижнего пояса взгляд зрителя захватывает обрамление декора земным ландшафтом острова. Сцены нижнего декора являлись наставлением по созданию праведной земной жизни. Только повинувшись Богу, пройдя через испытания, посланные им, можно создать христианское царство. В этом царстве все проблемы должны разрешаться по Божьему наставлению, при милосердии Богородицы. Царство это создано заслугами богоданного царя, предки которого были святыми мучениками. Этому царю должны быть послушны все люди царства. Внутренний декор храма в виде фресок расписан по традициям христианского искусства. Церкви Армении имеют богатые рельефные украшения на внешних стенах. Обычно они рассматриваются в виде богатого орнамента. Рассмотрение декора церкви Св. Креста на острове Ахтамар, указывает на то, что символика этих изображений и характер их расположения могут содержать конкретный изобразительный текст. Работа И. А. Орбели о храме острова Ахтамар является, по существу, одной из первых пионерских исследований этого характера.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Аликберов Аликбер Калабекович – РОЛЬ ИСЛАМА В ПРОЦЕССАХ ДЕЭТНИЗАЦИИ АРРАНА В VII-XII ВВ. 3

Արիշատյան Աննա – ԱՆՏԻԿ ՄԻԹՈՍՆԵՐԸ ԵՒ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԷԹՈՍԻ ՄԱՍԻՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔԸ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ..... 6

Ավետյան Կարինե – «ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱՐԵՒԵԼՔ» ՀԱՆԴԵՍԸ ԵՒ ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼԻՆ..... 7

Басаргина Екатерина Юрьевна – ЛИЧНЫЙ ФОНД АКАД. И. А. ОРБЕЛИ В САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКОМ ФИЛИАЛЕ АРХИВА РАН..... 9

Березкин Юрий Евгеньевич – СОБАКА И ЛОШАДЬ. СЮЖЕТ СОЗДАНИЯ ЧЕЛОВЕКА У СТЕПНЫХ ИНДОЕВРОПЕЙЦЕВ.... 12

Бесолов Владимир Бутусович – ВЫДАЮЩИЙСЯ ЗНАТОК, ЦЕНИТЕЛЬ И ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА, АРХИТЕКТУРЫ И РЕЛЬЕФНОЙ ПЛАСТИКИ ДРЕВНЕЙ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ..... 14

Բոզոյան Ազատ – ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻ ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (ՆԱԽԱՍՈՆՂՈՂԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ)..... 17

Гаджиев Муртазали Серажутдинович – «ДАГ-БАРЫ» – ВЕЛИКАЯ КAVKAZСКАЯ СТЕНА – ВЫДАЮЩИЙСЯ ПАМЯТНИК АРХИТЕКТУРЫ..... 19

Դիրարյան Նարինե – ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ..... 22

Захаров Владимир Александрович – ИСТОРИЯ КAVKAZСКОЙ АЛБАНИИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ АКАД. И. А. ОРБЕЛИ..... 25

Չարարյան Հովհաննես, Թարումյան Ռուբեն – ԱՅՄՊԵՍ ԿՈՂՎԱԾ «ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ՇԹԱՔԱՐԱՅԻՆ ԾԱԾԿԵՐԻ» ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ..... 33

Ժամկոցյան Աղավնի, Հակոբյան Ելյուրա – ԽԱՉԱԴՐՈՇՄ ԿՆԻՔՆԵՐ ԵՒ ԿՆՔԱԴՐՈՇՄՆԵՐ (ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼԻՆ ԵՒ ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՍՇՄԿՈՒՅԹԸ).....	35
Lidov Alexei – HIEROTOPY, SPATIAL ICONS AND PERFORMA-TIVITY IN EASTERN CHRISTIAN CULTURE.....	37
Խառատյան Հրանուշ – «ԵՍ ԴԵՐՍԻՄՅԻ ԵՄ». ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՒՍԱՆԱՎՈՒՄՆԵՐԸ ԴԵՐՍԻՄԻ ԱԼԵՎԻԱՑԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ՄԻՋԱՎԱՅՐՈՒՄ.....	39
Хосроев Александр Леонович – К ТОЛКОВАНИЮ ОДНОГО ТЕМНОГО ПОНЯТИЯ В КОПТСКОМ ГНОСТИЧЕСКОМ ТРАКТАТЕ (ННС I. 5: 110. 17-18).....	41
Хуршудян Эдуард Шагенович – САСАНИДСКАЯ ТОРЕВТИКА АРМЕНИИ.....	43
Козмоян Армануш – ПРОБЛЕМА ВЗАИМОВЛИЯНИЙ КУЛЬ-ТУР В ИРАНОВЕДЧЕСКИХ ИЗЫСКАНИЯХ И. А. ОРБЕЛИ.....	46
Корневский Сергей Николаевич – МАЙКОПСКО-НОВОСВО-БОДНЕНСКАЯ ОБЩНОСТЬ В АНАЛОГИЯХ ВЕЩЕЙ ИЗ БЫ-ТОВЫХ И ПОГРЕБАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ С ЮГОМ И СЕ-ВЕРОМ (СИМВОЛЫ ЖИЛИЩ).....	47
Հայրապետյան Արմինե – ՆՈՐ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՇԵՆ-ԳԱՎԻԹ ՀՆԱՎԱՅՐՈՒՄ. ԿԱՌՈՒՅՅԻ ԳՈՐԾԱՌՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՓՈՐՁ.....	50
Հարությունյան Օովինար – ՀՆԴԵԻՐՈՊԱԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՏԱ-ՐԱՀԻՄՔ ՀՈԼՈՎՄԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐԱՊՐՈՒԿՆԵՐԻ Ի-ՄԱՍՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁԱ-ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	53
Հմայակյան Հասմիկ – ԱՐԵԻԱՊԱՇՏՈՒԹՅԱՆՆ ԱՌՆՉՎՈՂ Ո-ՐՈՇ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ ԽԵԹԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐՈՒՄ	54
Հմայակյան Միսն – ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼՈՒ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒ-ՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՆՈՒՄ 1916 թ.	57

Казарян Армен Юрьевич, РЕКОНСТРУКЦИЯ БАГАВАНСКОГО ХРАМА ПО ОПИСАНИЮ, ОБМЕРУ И ФОТОГРАФИЯМ И. А. ОРБЕЛИ	59
Казарян Вазген – ПРОЕКТ ОБЩЕКАВКАЗСКОГО АЛФАВИТА ...	62
Ղարիբյան Իզիթ – ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼՈՒԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1905–1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	71
Սարտիրոսյան Հրայիկ – ՄՈԿՄԻ ԲԱՐԲԱՆԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	74
Միրայելյան Ժաննա – ՄՈԿԱՅ ՀԱՅԵՐԸ ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼՈՒԻ ԴԻՏԱՐԿՄԱՍԲ (ԼԵԶՈՒԻ, ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ).....	76
Мунчаев Рауф Магомедович – СЕВЕРНАЯ МЕСОПОТАМИЯ В СВЕТЕ ИССЛЕДОВАНИЙ РОССИЙСКОЙ АРХЕОЛОГИИ	78
Мурадян Гоар – КАДМ В ГРЕЧЕСКИХ МИФАХ И В АРМЯНСКОЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ТРАДИЦИИ	81
Յակոբեան Ալեքսան – ԽԱԶԷԼԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ՅՈՎՍԷՓ ՕՐԲԵԼՈՒԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ՄԷՎ ԴԱՐ ԱՆՑ.....	83
Շահինյան Արսեն – ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՐԵՒԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳՈՒՄ Հ. ՕՐԲԵԼՈՒԻ (1887-1961) ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՄԵՆԱՍԿԶԲՈՒՄ.....	85
Շիրինյան Մանյա-Էռնա – «ԶՎԱՐԹՆՈՑ» ԱՆՎԱՆ ՇՈՒՐԶ	87
Ուրունեան Ազնէս, Մուրաֆեան Քլոյ-Արսէն – «ԹԱԳԱԻՈՐԱՀԱՅՐ» ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՀԵԹՈՒՄԵԱՆԻ ՎԻՄԱԳԻՐԸ ՊԱՊԵՌՈՆՈՒՄ.....	89
Чунакова Ольга Михайловна – МАНИХЕЙСКИЕ РУКОПИСИ НА ИРАНСКИХ ЯЗЫКАХ В СОБРАНИИ ИВР РАН	93
Պալյատեան Անի – ԱՆԻՒ ՎԻՄԱԳԻՐ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՅՈՎՍԷՓ ՕՐԲԵԼԻԷՆ ՄԻՆԶԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ	96
Պետրոսյան Համլետ – ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼԻՆ ԵՒ ԱՐՅԱԽԻ ԽԱԶՔԱՐԱՅԻՆ ՊԱՏԿԵՐԱՔԱՆԴԱԿԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ	98

Սարգսյան Գագիկ – ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼՈՒ ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԸ	99
Միմոնյան Հակոբ – ՇԵՆԳԱՎԹԻ «ՀՐՈ ՏԱՃԱՐԸ»	103
Скаков Александр Юрьевич – АРХЕОЛОГИЯ В АБХАЗИИ НА РУБЕЖЕ XX-XXI ВВ. ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....	107
Сударев Николай Игорьевич – НОВЫЕ ОТКРЫТИЯ ВОСТОЧ- НО-БОСПОРСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ РАН.....	115
Варданян Арам – НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ АББАСИДСКОЙ АД- МИНИСТРАЦИИ В «АРМИНИИ» В ПЕРВЫЕ ГОДЫ ХАЛИФАТА ХАРУН АР-РАШИДА (786-809 гг.).....	117
Վարդանյան Սվետլանա – ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼԻՆ ԲԱՆԱԳԵՏ- ԲԱՆԱՀԱՎԱՔ	123
Тер-Мартirosов Феликс – НЕСКОЛЬКО НАБЛЮДЕНИЙ О ДЕ- КОРЕ ХРАМА СВ. КРЕСТА НА ОСТРОВЕ АХТАМАР.....	127
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	130

Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված
ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու ծննդյան 125-ամյակին
Երևան – Ծաղկաձոր, 13-16 հոկտեմբերի, 2012 թ.

ՁԵՎՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչություն, 2012

Երևան

Հրատ. խմբագիր Ս. Հակոբյան
Համակարգչային ձևավորումը Ս. Հակոբյան
Սրբագրիչ Է. Գևորգյան

Հրատ. պատվեր № 000
Հանձնված է արտադրության՝ 08. 10. 2012 թ.:
Չափսը՝ 60×84 ¹/₁₆: Ծավալը՝ 8,40 մամուլ:
Տպաքանակը՝ 150 օրինակ:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24